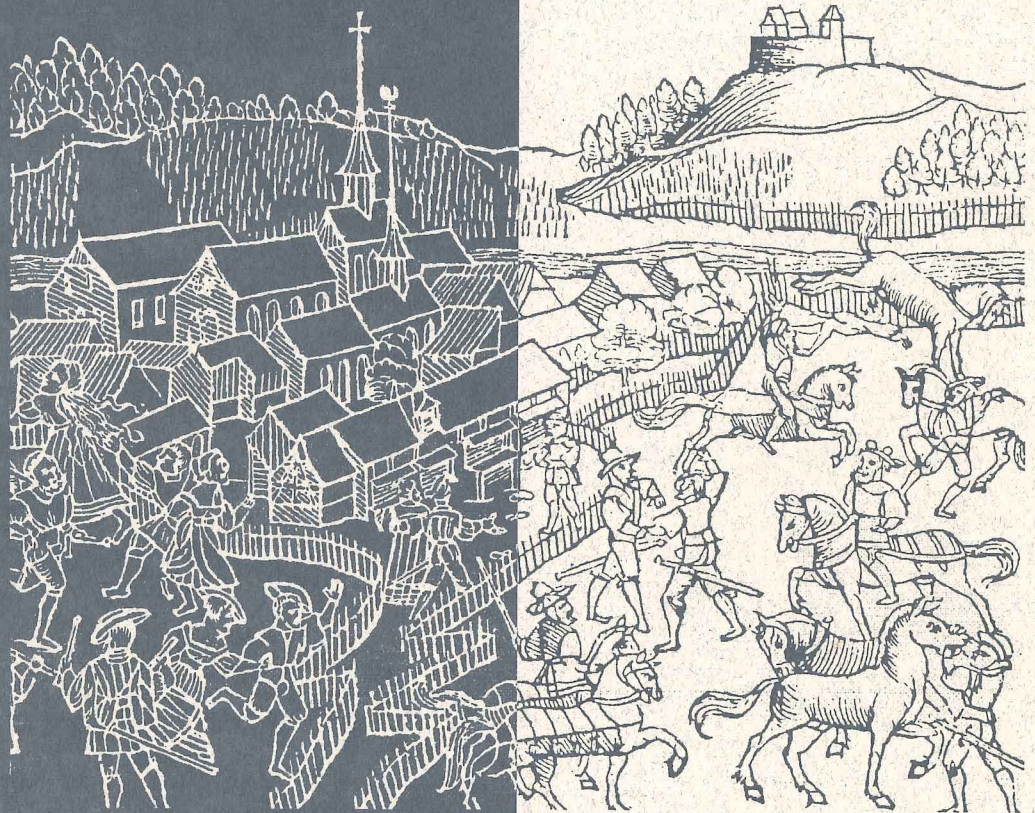

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

NR 1 2000

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1,
S-223 50 Lund.

Tel: 046-2227940. Fax: 046-2224214.

E-mail: Lars.Ersgard@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltidsarkeologi och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlems-tidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 2000 kr 180:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Gunhild Eriksdöter, Lars Ersgård, Anders Jonasson, Kristina Josefsson, Mats Mogren, Mats Roslund, Joakim Thomasson.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

Tryck: KFS i Lund AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 2000: I

- 1 Redaktionellt
- 3 *Sten Tesch*
Det sakrala stadsrummet - den medeltida kyrkotopografien i Sigtuna
- 27 *Jonas Monié Nordin*
Att skapa platser och få makt. Om mak-tens rumsliga ambitioner i Dalarna på 1300-och 1400-talen
- 45 *Karim Peltonen, Georg Haggren & Mari-anna Niukkanen*
Den historiska arkeologin i Finland under 1990-talet
- 60 *Veli-Pekka Suhonen*
Några tankar kring den finländska borg forskningens framtid

META:s omslagsbild: Stadsbild. Träsnitt ur Johannes Stumpfs krönika, 1548.

Redaktionellt

METAS intentioner är att belysa medeltidsarkeologisk forskning ur olika aspekter genom att ett brett spektrum av forskningsgrenar får komma till tals. I denna anda vill vi som gästredaktörer för detta första nummer av META i det tredje årtusendet förlägga den geografiska tyngdpunkten till mellersta Sverige och Finland. Detta skulle kunna uppfattas som ett tema men är det inte i egentlig mening. Syftet är flerfaldigt. Vi har under en längre tid känt att vissa delar av det historiska Sverige i mycket liten skala figurerat i den arkeologiska diskussionen. Det handlar naturligtvis om den östra rikshalvan. Endast inom vissa grenar av medeltidsarkeologin har utbyte förekommit över Östersjön. I första hand rör detta borg- och kyrkoforskningen, i andra hand marinarkeologi som i dagsläget är ett hett ämne i Finland även utanför vår yrkeskår. Borgforskningen har en fast förankrad tradition i Finland. Denna har i vissa hänseenden dock sannolikt hämmat den metodologiska utvecklingen inom andra delar av den historiska arkeologin.

Under 1900-talets sista fem år har antalet undersökningar som berör historisk arkeologi ökat markant. Detta har i sin tur medfört att, i första hand, stadsforskningen fått nytt bränsle men även att den metodologiska diskussionen blivit betydligt livaktigare. Låt oss minnas det senaste Nordiska stratigrafimötet som ägde rum på Åland där flera kolleger från Finland deltog för första gången.

Vi vill i och med detta nummer av META lyfta fram de förändringens vindar som blåser i Finland och låta dessa beröra även Sverige och resten av Norden.

Två artiklar av sammanfattande karaktär beskriver den nuvarande forskningssituationen i Finland. Veli-Pekka Suhonen lägger an siktet för en framtida levande borgforskning i Finland där vikten av att utnyttja ett bredare spektrum av källmaterial betonas. Den andra av de finska bidragen är en brett upplagd artikel där Karim Peltonen, Georg Haggrén och Marianna Niukannen gör en exposé över finsk historisk arkeologi under 1900-talet. Många läsare får sig säkerligen en och annan tankeställare vilket kan öka förståelsen för arkeologins utveckling i Finland. Ytterligare resultat och diskussioner från Finland presenteras i kommande nummer av META, då med intresset riktat mot gravarkeologin.

Andra inspirerande bidrag lämnas av Jonas Nordin Monié och Sten Tesch som diskuterat den världsliga och andliga maktens yttringar i Svealand, bland annat som de framträder i byggnadslämningarna.

Tesch ger oss en utförlig genomgång av den kyrkotopografiska situationen i Sigtuna, dels i ljuset av kända kyrkor, dels på basis av nytt material som kommit fram under 1990-talet i samband med Sigtuna museums undersökningar i olika delar av staden. De östliga kontakterna i Sigtuna är ju väl dokumenterade även om det råder en diskussion om vilken gren av den kristna kyrkan som etablerats i Sigtuna. Möjligen kan det nya materialet som Tesch lyfter fram i sin artikel nyansera bilden av huruvida Sigtuna varit mest präglad av den västliga eller den östliga kyrkan. Sigtunas arkeologiska nyckelroll vad gäller den tidiga medeltiden gör detta till ett viktigt bidrag i diskussionen.

Jonas Nordin Monié ger sig på de närmaste sidorna in i Dalarna för att spåra maktens strukturer i ett perifert landskap. Detta är en utmaning på många plan då Dalfolkets genom hela den kända historien utmärkt sig genom ett kontroversiellt (läs egensinnigt) förhållningssätt till yttvärlden. Det är samtidigt ett landskap utan en tradition med markägande adel men med tillräcklig närhet till maktcentrum för att dess rikedom på råvaror skulle framkalla ett intresse både i maktens säte i Mälardalen och därför indirekt bland den lokala befolkningen. Landskapets inblandning i rikspolitiska angelägenheter under senmedeltiden understryker frågan om hur perifert området egentligen var. Sammantaget utgör detta ett spännande scenario då man som Nordin Monié vill förstå de skilda manifesterande institutioner som etablerades i Dalarna under senmedeltiden.

Mycket nöje på denna resa i de mellersta och östra delarna av Norden önskar

META - redaktionen genom Johan Anund och Mathias Bäck.

**Medeltidsarkeologiska föreningen håller årsmöte måndagen
den 22:e maj.
Plats: Pentryt, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, Lund
Tid: 16.30**

Det sakrala stadsrummet

- Den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna.

Sten Tesch

Abstract

The sacred townscape - The medieval church-topography in Sigtuna

The churches of Sigtuna have mostly been studied on the basis of their architectural features. Recent archaeological excavations have provided new important evidence about the history of the churches. Based on this new material the development of the medieval church-topography has been divided into four steps.

Forskningsläget

Sigtuna har med all rätt betecknats som Guds Sigtuna, det vill säga som en central plats för den tidiga kristna kyrkan både före och efter det att kyrkan organiserats och blivit sin egen herre. Med tanke på denna betydelse vet vi idag förhållandevis litet om de kyrkliga förhållandena i Sigtuna under tidig- och högmedeltid. Till viss utsträckning beror det på att vi rör oss i en tid med obefintligt eller mycket knapphändigt skriftligt källmaterial - till exempel revs

ett par av stenkyrkorna så tidigt att de inte finns omnämnda i några skriftliga källor. Övriga kyrkor, förutom Maria-kyrkan, revs eller lämnades att förfalla efter reformationen. Trots detta har kyrkorna, både som monument och företeelser, alltsedan 1600-talet varit en av Sigtunaforskningens huvudfårar. Under 1900-talet är det främst konst- och arkitekturhistoriker som ägnat sig åt Sigtunakyrkorna. Forskningen har huvudsakligen varit inriktad på stilistisk analys och stilistiska jämförelser, det vill säga datering och härledning av

kyrkorna. Man har också diskuterat kyrkornas kyrkorättsliga ställning, till exempel vilken av kyrkorna som varit biskopskyrka (Schück 1957). Däremot har det arkeologiska materialet i väldigt liten grad beaktats. Först med Karin Anderssons och Gunnar Redelius' arkeologiska undersökningar av S:t Pers ruin (1971-72) och Gunnar Redelius' efterföljande avhandling "Sigtuna-studier" (1975) har kyrkorna på allvar också betraktats som arkeologiska objekt och satts in i ett historiskt sammanhang. Trots det stora forskarintresse som tidigare ägnats Sigtunakyrkorna innebar Redelius' avhandling det första samlade greppet i ämnet. Sedan dess har förvånansvärt lite gjorts, både byggnadsarkeologiskt och arkeologiskt. Ett par smärre, målinriktade utgrävningar har dock gjorts, dels av S:t Lars ruin (1989) dels av de idag helt underjordiska kyrkolämningarna i museets trädgård (1993 och 1995) (Tesch 1998b, u.å.). Däremot har vid åtskilliga tillfällen gravfält, kyrkor och kyrkogårdar berörts av exploateringsundersökningar. I flera fall har det varit frågan om ledningsgrävningar som bl.a. gett möjlighet att avgränsa flera av kyrkogårdarna. Grunden till en av de tidigast rivna stenkyrkorna har också påträffats, liksom flera tidigare okända gravfält från 1000-talet. Trots materialets fragmentariska tillstånd är det idag så omfattande att det är möjligt att strukturera den kyrkotopografiska utvecklingen, från stadens äldsta tid fram till reformationen då Gustav Vasa fastlägger dagens kyrkotopografiska situation. Genom att ta in gravarna i diskussionen kan fyra steg urskiljas.

Syftet med den här artikeln är alltså att utifrån det arkeologiska materialet utveckla den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna. Ett par speciella problem som kommer att belysas är frågan om den första kristna tidens träkyrkor. Varför finner vi inte några spår av dessa? Vad hände med stenkyrkorna på 1200-talet? Varför revs flera av kyrkorna? Låt oss dock först som avstamp titta på situationen under 1100-talet, det tredje steget i den kyrkotopografiska utvecklingen, då Sigtunas stadsbild i hög grad präglades av kyrkobyggande och kristen tro.¹

Från S:t Per till S:t Olof

Sigtuna verkar redan från början vara en stad som var genomsyrad av kristen tro. Gravarna på de äldsta begravningsplatserna är med få undantag öst-västligt orienterade skelettgravar och i princip utan gravgåvor, vare sig gravarna är lagda under flat mark eller under stensättning eller hög. Fynd av hedniska symboler i kulturlagren är ovanliga, desto vanligare är kristna symboler som till exempel hängkors och även gjutformar till sådana. Korset på fransidan och flera av inskrifterna på de äldsta Sigtunamynten vittnar i varje fall om kungamaktens trosinriktning (Malmer 1996). Runstenarna är kristna monument som visar att kristningsverket var långt framskridet. Detsamma gör många av de runinskrifter på ben som påträffats i kulturlagren.

Det är dock viktigt att ha i åtanke att under 1000-talet var kristendomen en angelägenhet för en mindre del av befolkningen, för en aristokratisk elit be-

stående av kungen och hans män och odalbönderna, precis som asatron en gång hade varit ett överklassfenomen. Folkflertalet var sannolikt mer knutna till naturbundna väsen av olika slag. Även detta möter vi i de runinskrifter som påträffats i Sigtuna. I en del av inskrifterna finns en underström av folklig hednisk tro och magi, till exempel med trollformler och besvärjelser utan ett uns av kristen fernissa.

I början av 1060-talet vigde ärkebiskop Adalbert i Bremen Adalvard den yngre till biskop för Sigtuna. Kung Stenkil hade tagit initiativ till stiftets inrättande genom att skicka ett sändebud till ärkebiskopen. I Adam av Bremens historia om Hamburgstiftet och dess biskopar nedtecknad omkring 1070 nämns fyra stift i Sverige: Birka, Hälsingland, Sigtuna och Skara. Som vanligt är Adam mån om propagandavärdet i det han skriver. Han beskriver inte Sigtuna som en från början kristen stad. Omvändelsen var i stället en följd av Adalwards gärning, så att ”alla invånare i Sigtuna och dess omnejd omvände sig till kristendomen” (Nilsson 1998, s 79, 92). Det arkeologiska materialet samt runstenar (se till exempel Zachrisson 1998) i Sigtuna och även i omnejden talar dock ett annat språk, nämligen att den kristna tron i stället var en av förutsättningarna för stadens tillkomst. I det s.k. Florensdokumentet från 1120-talet uppräknas Sigtuna som ett av sju stift i det medeltida Sverige. År 1134 nämns en biskop Henrik av Sigtuna. Han stupade i slaget vid Foteviken. Senast 1164 har Sigtunastiftet upphört. Sannolikt har biskopssätena i Sigtuna och i (Gamla) Uppsala under en tid fungerat parallellt.

Sigtunas fortsatta betydelse som kyrklig centralort framgår av att en av de tre uppländska folklandsprostarna var placerad här.

I Sigtuna finns några av de allra äldsta stenkyrkorna i det medeltida Sverige. Trots det hade staden redan ett sekel bakom sig när stenkyrkorna började byggas. Under en förhållandevis kort period, från omkring 1080-1150, byggdes sex eller kanske sju stenkyrkor alla med särpräglad utformning. Med ett undantag låg kyrkorna i ryggen på den befintliga stadsbebyggelsen och utmed en nyanlagd gatusträckning parallell med Stora gatan. Kyrkorna var från väster till öster: S:t Per, kyrka utan namn, kyrka utan namn, S:t Nicolaus, S:t Lars och S:t. Olof. Undantaget är den kyrka som låg mitt i staden, på södra sidan av huvudgatan och på ett litet näs ut i Mälaren (på museets nuvarande tomt) (Fig. 1). Även denna kyrkas namn är okänt. I äldre forskning har den felaktigt ansetts vara S:ta Gertrud. Detta helgon dyrkades inte förrän omkring år 1300 och framåt och S:ta Gertrudskyrkorna återfinns vanligtvis i städernas periferi. Även om kyrkan i museets trädgård inte tillhör den ursprungliga stadsplanen är den betydligt äldre och anlagd på den tomt där den äldsta kungsgården låg.

När Sigtuna anlades, omkring år 980, gjordes detta efter en bestämd plan. Även kyrkornas senare regelmässiga infogande i stadslandskapet verkar vara medvetet planerat. Inget är känt om vem som stått bakom kyrkobyggna. Med tanke på kyrkornas tidiga datering och de resurser som krävts är det rimligt

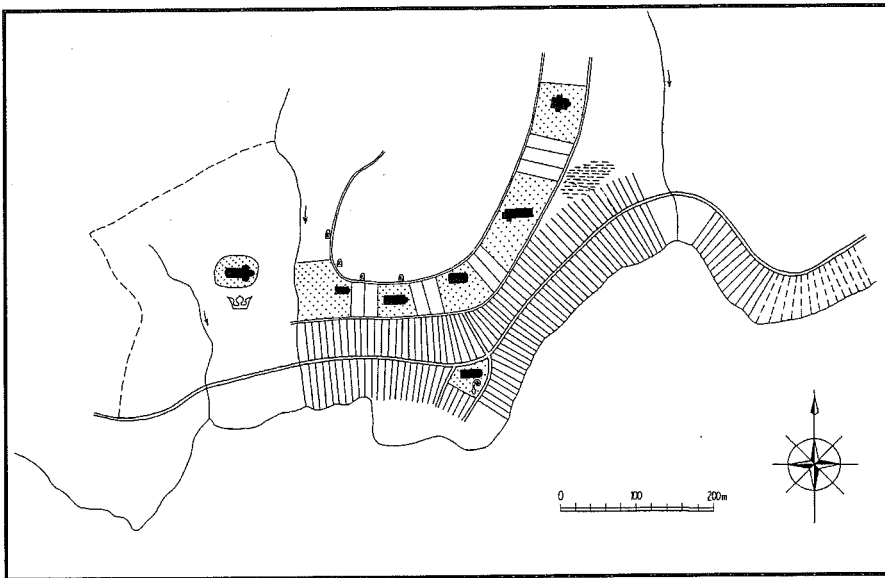

Fig. 1. Sigtunas stadsplan under 1100-talet. Kyrkorna är från vänster till höger; S:t Per, Kyrka (?), Kyrka utan namn, Kyrka utan namn, S:t Nicolaus, S:t Lars och S:t Olof samt i stadens centrum Kyrka utan namn/biskopskyrkan. Kungsgården är sedan ca 1060 belägen vid S:t Per. (Rekonstruktion Sten Tesch).

att tänka sig att de uppförts som privatkyrkor och att byggherrarna återfinns i samhällets ledande skikt.

Sedan 1600-talet har man antagit att S:t Per var sigtunabiskopens kyrka. Redelius ansåg i sin avhandling att kyrkans storlek och storslagna utformning tyder på att kungamakten låtit bygga kyrkan, kanske för en biskops räkning. Han ansåg vidare att den påbörjats under kung Inge d.ä:s regeringstid, det vill säga omkring 1100 (Redelius 1975, s 107).

Det är dock mycket som pekar på att S:t Per är en kungskyrka och att den sannolikt byggts i anslutning till en kungsgård, den andra i ordningen. Läget är majestätiskt, på en markant höjd

väl synlig för den som nalkades Sigtuna sjövägen söderifrån (Tesch 1998a).

Redelius har senare (1999) också anslutit sig till tankarna att S:t Per byggts av och för kungen. I en första etapp 1080-1100 byggdes endast den östra delen av kyrkan med centraltornet. Högt upp i centraltornets fasad mot väster (mot långhuset) finns en mäktig rundbågig portal 3,5 meter hög och 1,5 meter bred. Redelius tolkar denna som en portal för ceremoniella återkröningar i samband de stora kyrkliga högtiderna jul, påsk och pingst. I kröningsportalen framträdde kungen och/eller biskopen, mellan Gud och vanliga dödliga, och mottog hyllningar från den "menighet" som samlats utomhus och framför (den halvfärdiga kyrkan). Först på 1220-ta-

let, under Knut Långes tid på tronen, fullbordades kyrkan med ett långhus och ett västtorn med läktare. Några gravar har aldrig påträffats vare sig i kyrkan eller inom ramen för den ovala bogårdsmuren.

Redelius' nyligen (1999) i seminarieform framförda tes är att S:t Per och S:t Olof, den östligaste av kyrkorna, tillsammans spelat en roll i ett folkligt-liturgiskt skådespel där kungen inte bara hyllades som härskare utan också som pilgrim på väg till en värdefull relik som då skulle ha funnits i S:t Olofs kyrka. Redelius anser att S:t Olof byggts omkring 1100 och att plantypen skvallrar om ett benediktinskt inflytande, något som även Armin Tuulse varit inne på tidigare (1968), och att kyrkan ursprungligen kan ha varit en benediktinsk klosterkyrka. Kyrkans utformning, liksom S:t Pers, förfaller varaliturgiskt betingad (Bonnier 1989, s 11). I synnerhet S:t Olofs utformning verkar gjord med tanke på en processionsinriktad liturgi. Tyvärr har det aldrig gjorts några arkeologiska undersökningar av, i eller i anslutning till S:t Olofs kyrka, som skulle kunna klargöra kyrkans äldsta historia. På kyrkans sydsidasyns fortfarande grunden till en liten murad byggnad som sannolikt är äldre än stenkyrkan och som kan ha byggts intill en träkyrka (Bonnier 1989, s 14). I väggen mot kyrkan finns en liten fönsteröppning i markhöjd som Armin Tuulse tolkat som ett hagioskop (1968). I den lilla stenbyggnaden har funnits en källa eller brunn, som kan ha varit förknippad med Olofskulten. Det kan också vara frågan om en dopbrunn, i stil med vad man tror sig ha funnit vid Sven

Tveskäggs träkyrka i Lund (Cinthio 1996:10) och vid "Sverkersgårdens" kyrka i Alvastra (Holmström 1999, s 157).

Redelius' tes som sätter in Sigtuna-kyrkorna i ett övergripande liturgiskt sammanhang är bestickande. Även Anders Andrén har tidigare (1998) diskuterat det sakrala stadslandskapet i ett längre och vidare perspektiv. Det liturgiska sammanhanget gör Sigtunakyrkornas regelmässiga placering meningsfull. Härvid har den nyanlagda gatan som förenar S:t Per och S:t Olof fungerat som ceremoniell processionsväg. Kanske kan olika ceremonier ha skett vid varje kyrka som passerades. Men vilken av kyrkorna har varit biskopens? Om vi antar att alla kyrkor tillsammans haft en ceremoniell betydelse bör biskopskyrkan ha varit en viktig anhalt på vägen.

Biskopskyrkan

I diskussionen om vilken av Sigtuna-kyrkorna som varit biskopens har förutom S:t Per även S:t Olof (Bonnier 1996:193) och S:t Lars figurerat (Schüick 1957). Under senare år har den märkliga kyrkan i museets trädgård ryckt fram som en mer trolig kandidat (Tesch 1990, 1998a, b). 1993 påträffades en biskopsgrav som i någon mån bekräftade denna hypotes (Tesch 1998a, b). Biskopen hade begravts i takdroppet på kyrkans sydsida. En kräkla av valross-elfenben och ett kors av flätade silvertrådar från skruden eller stolan markerade den gravlagdes värdighet. Kyrkan har undersökts i par omgångar, av Olof

Palme 1915 och Otto Janse 1923 och senast 1993 och 1995 inom ramen för projektet "Kungsgård - biskopskyrka - torg" (Tesch 1998b). Rester av en dopfunt med ornamentik av mycket hög kvalitet och ett dopfuntsämne har påträffats i kyrkogrunden och i angränsande kvarter. Dopfunten har daterats till 1100-talets första del (Karlsson 1989:66), vilket tidsmässigt sammanfaller med Sigtunastiftets senare hälft. Intill kyrkans sydöstra sida har också framkommit en brunnsliknande anläggning, en dopbrunn(?).

De fynd som gjorts tyder på att kyrkan kan ha fungerat som dopkyrka och det redan under Sigtunastiftets tid. Under 1000-talet var det biskoparna som förvaldade dopsakramentet och dop förekom endast få gånger om året. Först under 1100-talets lopp delegerades doprätten till prästerna (Lidén 1999).

Kyrkan var belägen på den norra delen av en ca 45 x 30-50 meter stor tomt (ca 1800 kvadratmeter) som tidigare hyst kungsgården. Bogårdsmuren som inramade kyrkogården hade samma sträckning som kungsgårdens tomtgränsdike. På den äldsta Sigtunakartan från 1630-talet utgör tomten ett separat kvarter. Idag sammanfaller den, med några meters förskjutning, med Sigtuna Museums tomt (Fig. 2).

De undersökningar som hittills gjorts har antingen varit för grunda eller för små för att tillåta någon säker analys av kyrkans byggnadshistoria. Dessutom är endast grundmurarna bevarade. Dessa är dock mycket breda (2 meter) och djupt nergrävda (1,4 meter) samt fo-

gade med kalkbruk, vilket anses tyda på en tidig datering. Utan tvekan rör det sig om en kraftig och manifest byggnad. Kyrkogrundens längd är 28 meter och bredden 12,4 meter. Planformen är ovanlig med en kort absid i öster och i kyrkans västra del ett 4 x 5,5 meter stort nedsänkt rum, en krypta(?), med två trappor som leder upp till långhuset. Sannolikt har det funnits en läktare i ett rum ovanpå den förmodade kryptan. En korsarm(?) i söder är en senare tillbyggnad. (Fig. 2).

Kyrkans planform som den framgår av murresterna, har mycket få paralleller. Speciellt den korta men breda absiden som följer nästan direkt på långhusets väggar är ett mycket speciellt drag som är ovanligt i Skandinavien. Företrädesvis kan man påträffa planformen, "absidsplan" i mindre kyrkor från 1000- och 1100-talen. Även i en östlig del av Europa kan planformen återfinnas. Ett par av de mer framträdande kyrkorna i Skandinavien med denna planform har båda en krypta. Det rör sig om "Sverkersgårdens" kyrka vid Alvastra på Omberg i Östergötland som också har två symmetriska trappor mellan krypta och överkyrka (Holmström 1999) samt "Gregoriuskirken" i Trondheim anlagd inom ramen för Magnus den Godes kungsgård. Axel Christophersen (1992) har föreslagit att kyrkan i stället är identisk med "Olavskirken", uppförd på den plats där Olav den heliges lik gömdes undan efter slaget vid Stiklastad. Inom det medeltida Sveriges gränser, är ytterligare bara en kryptkyrka känd, Skara domkyrka. Även denna har haft två symmetriska trappor mellan krypta och överkyrka. Vid en

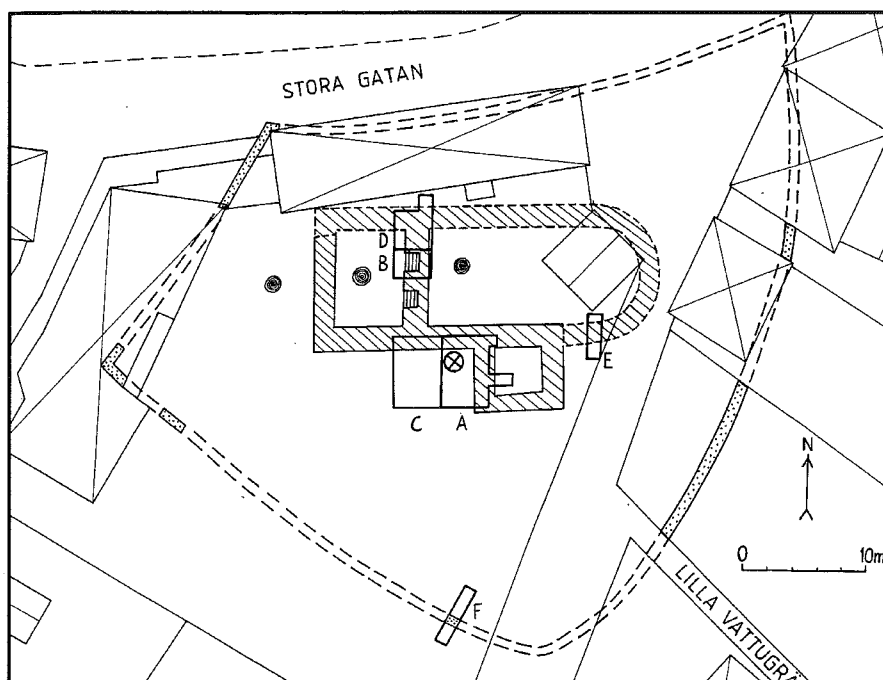

Fig. 2. "Biskopskyrkan" kv. S.ta Gertrud 3. Arkeologiska undersökningar 1993 och 1995, schakt A-E. Dokumenterade delar av bogårdsmurens grundmur markerade med prickraster. Biskopsgrav markerad med kryss.

utgrävning i kryptan 1949 påträffades en biskopsgrav som innehöll både en kalk och en patén (Wideen 1993). I Norge finns förutom Gregorius-/Olavskirken i Trondheim ytterligare fyra kryptkyrkor (Christophersen 1992: 41f). I Danmark där kryptkyrkorna är fler kan det ligga nära till hands att nämna kryptorna i Lunds domkyrka och i Dalby.

Här är inte utrymme att närmare gå in på Sigtunakyrkans byggnadshistoria och de undersökningar som gjorts.² Det intressanta i det här sammanhanget är kyrkans läge och dess tidiga datering. Som påpekats ovan har kyrkan och kyrkogården anlagts på den äldsta

kungsgårdstomten. De kulturlager som avsatts under den antagna kungsgårdssperioden är i hög grad förstörda av senare begravningar. Som små öar finns dock lager med en orubbad stratigrafi bevarad. I den lagerföljd som föregår stenkyrkan kan flera bebyggelsefaser urskiljas. Stratigrafin kompliceras ytterligare av att det finns en fas med gravar som är äldre än stenkyrkan. Dessa gravar täcks av stenkyrkans byggnationslager, som huvudsakligen består av kalkbruk, kalk och små bitar av röd sandsten. De äldre gravarna är kalkbruksfria medan de yngre gravarna, som grävts genom byggnationslagret, har rikligt med kalkbruk i fyllningen. De äldre gravarna är inte som de yngre oriente-

rade efter stenkyrkans öst-västaxel utan i nordväst (västnordväst) - sydöst(östsydöst). Detta tyder på att stenkyrkan kan ha föregåtts av en träkyrka med samma orientering som de äldsta gravarna. Några säkra spår av en sådan träkyrka har inte påträffats, men avsaknaden av äldre gravar alldeles söder om stenkyrkan kan vara en indikator på var den kan ha varit belägen.

Stratigrafin kungsgårdsbebyggelse - > gravar äldre än stenkyrkan (träkyrka/biskopskyrka?) -> stenkyrka/biskopskyrka är intressant. Den överensstämmer med den nya synen på den stratigrafiska situationen i Gamla Uppsala, nu när hednatemplets stolphål förpassats till historieskrivningens skräpkammare och i stället inpassats i en profan hallbyggnad (Nordahl 1996, Janson 1998). Kan det vara så att även stenkyrkan i museets trädgård byggts ovanpå resterna av en äldre hallbyggnad?

Nästa fråga som infinner sig är om den eventuella träkyrkan i museets trädgård är identisk med den kyrka där Adalvard den yngre i början av 1060-talet höll mässa? Enligt Adam av Bremen inbringade en sådan mässa vid ett tillfälle inte mindre än 70 mark i silvermynt. När det gäller en mer exakt datering av de olika faserna finns inte någon fastare grund att stå på. Kungsgårdens utläggning tillhör Sigtunas anläggningsfas omkring år 980. Det kulturlager som föregår den äldsta kyrkogården kan vara upp till 1,2 meter tjockt och i en profil har inte mindre än åtta golvhorisonter dokumenterats. Kulturlagertillväxten på en kungsgård behöver dock inte vara densamma som på en normal

stadsgård. Eftersom husen kan ha stått mer eller mindre outnyttjade under en större del av året har endast tunna kulturlager ackumulerats och husen har förfallit förhållandevis snabbt. Demånga golvnivåer som dokumenterats kan vara ett tecken på att husen på kungsgården haft en snabbare omloppstid, ca 10 år mot normalt 20-25 år. Det är alltså inget som motsäger en datering av den antagna träkyrkan till Adalvard den yngres tid.

I samtida städer som Trondheim och Oslo har liknande iakttagelser gjorts vad gäller kulturlagrens beskaffenhet på de äldsta kungsgårdarna. Liksom i Sigtuna har dessa kungsgårdar varit belägna i stadsområdets mitt och på ett näs eller en udde exponerad mot vattnet.

Efter att kungsgårdstomten konverterats till kyrkogård har det antagits att kungsgården flyttats till höjden där prästgården och S:t Pers ruin idag ligger (Tesch 1998a). Flytten bör ha ägt rum i samband med Sigtunastiftets inrättande (träkyrkan?) omkring år 1060. Vid Andersson & Redelius' undersökningar i S:t Per framkom inte några spår av en äldre träkyrka (Redelius 1975). Däremot påträffades tunna lerlinser och enstaka krukskärvor av äldre svartgods (A), som rimligtvis bör tolkas som spår av en profan bebyggelse som föregått kyrkobygget. Om denna varit knuten till den antagna kungsgården eller ej är svårt att avgöra. Andra utgrävningar som gjorts söder om S:t Per, i kv. Nunnan (1984) och i kv. Guldet (1998), visar tydligt att stadsgårdsbebyggelsen avhysts efter endast två eller tre bebyggelsefaser. Slutsatsen är att vid flytten av kungs-

gården från stadens centrum har hela stadsområdet väster om bäcken i nuvarande S:t Persgatan ingått i den nyanlagda kungsgårdens område. I anslutning till den nya kungsgården lät kungen uppföra en egen kyrka - S:t Per.

Det sakrala stadsrummet

I kv. Trädgårdsmästaren påträffades för tio år sedan en liten gjuten(?) rund medaljong av tenn/bly-legering, 22 millimeter i diameter (Fig. 3). Framställningen är densamma på båda sidorna; tre korskrönta torn eller husgavlar, varav det mellersta tornet är något högre än de två flankerande. Medaljongen har daterats till 1100-talets andra hälft och det har antagits att den är någon form av tidigt pilgrims-
märke eller att den efterbildar ett numera försvunnet stadssigill tillhörigt Sigtuna (Edvardsson 1991, s 157ff). Samma motiv återkommer också i en tvådelad gjutform av sten, som är ett äldre fynd från Stora gatan. I formen har gjutits ett hänge med en rundat triangulär form. På ena sidan tre korskrönta byggnader och på den andra en enda större korskrönt byggnad. Motivet med tre torn förekommer ymnigt på danska mynt, slagna kring mitten av 1100-talet i Lund, Roskilde, Schlesvig, Viborg, Ålborg och Århus. På dessa är det tre borgtorn bakom en (krenellerad) mur som är huvudmotivet. Samma motiv återkommer på de högmedeltida sigillen för dessa städer (Andrén 1995). I Sigtunas äldsta kända sigill från år 1311 är huvudmotivet en kungakrona. Trots detta är det rimligt att anta att motivet med tre kyrkor fungerat som en stads-

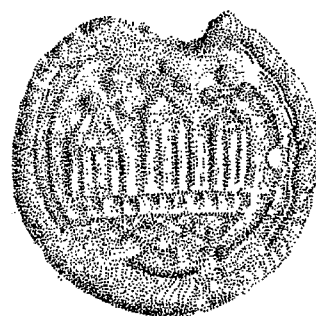

Fig. 3. Medaljong med tre kyrkor. 22 mm diameter. (Teckning: Lars G Henricson).

symbol för Sigtuna. Det faktum att motivet med tre kyrkor återkommer i två helt olika sammanhang stärker den tolkningen.

Biskopskyrkan har ovan lokaliserats till en tomt mitt i stadsområdet. Därmed har också den tredje viktiga anhalten på den kyrkliga ceremoniella processionsvägen identifierats. Kyrkans mycket speciella ställning framgår av den förmodade kryptan i kyrkans västra del. Rummets innerväggar har varit putsade och kvaderristade. De två symmetriska trappgångarna upp till överkyrkan har sannolikt varit välvda och trappöppningarna haft finhuggna omfattningar. Golvet består av ett decimetertjockt lager med knytnävstora stenar och kalkbruk. På grund av det stora träd som idag står mitt i rummet har endast en mindre yta i dess ena hörn undersökts. I en liten provgrop som togs upp i golvet kunde konstateras att under golvlagret finns en jordfri stenpackning, som var minst en meter djup. Stenpackningens funktion är oklar.

Kryptkyrkor brukar vanligtvis förknippas med helgonkult. De få kryptkyrkor som undersökts i Norden har fungerat som grav- eller minneskyrkor för biskopar och kungliga martyrer. Till exempel antas "Sverkersgårdens" kyrka ha varit tänkt som Sverker d.ä:s gravkyrka (Holmström 1999, s 157). När det gäller kryptkyrkan i Sigtuna är det inte orimligt att tänka sig att den haft en liknande funktion, att den varit tänkt som gravkyrka för byggherren. Viktiga i sådant sammanhang är de symmetriska trapporna mellan krypta och överkyrka, som var en förutsättning för de processioner som kan ha förekommit i anslutning till en krypta. Bygget av både kryptkyrkan och S:t Per och kanske S:t Olof sammanfaller med kung Inge d.ä:s tid på tronen (1079-1084, 1087-1110). Inge den äldre hade ett viktigt inflytande på kyrkans etablering och under hans tid blev kyrkan en del av statsmakten. Inge d.ä. ses som initiativtagare till de första stenkyrkorna i Sigtuna (Redelius 1975, s 107, 1999). Kan kryptan i biskopskyrkan varit ämnad för kung Inge den äldre?

Kyrkornas medvetna placering i stadsrummet vittnar om en intention att skapa ett sakralt stadsrum i vilket S:t Per, S:t Olof och biskopskyrkan utgjort "navet" kring vilket alltingsnurrade, för ceremoniella processioner där både Gud och Konung hyllades. Kan det vara detta sakrala stadsrum som medaljongernas motiv med tre kyrkor avspeglar? Med referens till det himmelska Jerusalem avspeglar stadssymbolen också den Gudsfrid som rådde i staden.

"Stenkyrkostaden" och det sakrala

stadsrummet representerar det tredje steget i den kyrkotopografiska utvecklingen i Sigtuna. Med det som avstamp ska nu den tidigare utvecklingen analyseras.

Tidiga träkyrkor i Uppland

På flera ställen i Sverige, bl.a. i Västergötland och Småland, på Gotland och Öland, har både direkta och indirekta spår av tidiga träkyrkor påträffats (Dahlberg 1998, s 58 ff, Bonnier 1987, s 18 f, 1996, s 202 ff, Ullén 1998, s 199 ff). Ofta har man funnit dessa rester i anslutning till den medeltida stenkyrkan på samma plats. Den vanliga föreställningen är att stenkyrkan byggts runt träkyrkan, vilken bevarats intakt så länge som möjligt för att det inte skulle bli något avbrott i mässfirandet.

Under 1000-talet var kristningsverket i stora delar av Uppland långt gånget. Om detta vittnar bland annat runstenarna. Det är därför ett rimligt antagande att det borde finnas tidiga träkyrkor även i Uppland. Det verkar finnas en allmän uppfattning om att snart sagt varje medeltida stenkyrka har byggts ovanpå resterna av en tidigare träkyrka. Trots det har aldrig några konkreta spår påträffats, men väl indirekta. Som sådana brukar anföras: äldre gravar under stenkyrkans murar, runristade sandstenshällar och stavkorsornerade stenar (Bonnier 1987, s 18f, 1996, s 202, Dahlberg 1998, s 59f).

Att man inte funnit några säkra spår av träkyrkor från 1000-talet i Uppland kan bero på att kyrkorna varit små och

spåren vaga och därför varit svåra att upptäcka. Det finns uppgifter från norska undersökningar som visar att den första generationens träkyrkor inte var större än 13-75 kvadratmeter (Lidén 1999:49). Det är inte säkert att de uppländska träkyrkorna varit byggda som de kända stavkyrkorna i Lund med kraftiga jordgrävda ekstavar som lämnar tydliga spår (Cinthio 1996). Ett stolphål i varje hörn kan vara allt och ett stolphål till en kyrka behöver inte se annorlunda ut än ett stolphål från en profan byggnad. Har väggplankorna varit infästade i en syllkonstruktion som vilat direkt på marken eller på en syllstensrad kan spåren sedan länge vara helt försvunna.

Ett annat skäl till frånvaron av säkra belegg för träkyrkor från 1000-talet kan också vara att det byggts på helt andra platser än de senare sockenkyrkorna, till exempel vid storgårdar, tingsplatser och gravfält (Ullén 1998, s 200). Ett intressant exempel på det senare har nyligen undersökts vid Valsta gamla bytomt i Norrsunda sn ca 10 km sydöst om Sigtuna (Andersson 1997, 1998). Okulärt skulle man ha daterat gravfältet till yngre järnålder/vikingatid, men när väl detta var utgrävt visade det sig inte bara ha använts under vikingatiden utan begravningarna har fortsatt, åtminstone till 1100-talets mitt. Vid mitten av 900-talet, nästan samtidigt som Sigtuna grundläggs, har man sett att inslaget av kristet präglade skelettbegravningar ökat påtagligt. Under en period av tvåhundra år har asatroende och kristna levt och begravts sida vid sida på en gemensam ättebacke. I förhållande till hur gravarna ser ut i Sigtuna är det kristna

gravskicket i Valsta pragmatiskt eller "varierat" med förkristna drag. Ett speciellt brott mellan hedendom och kristendom inträffar omkring 1100. I en stormanshög från omkring 800 på toppen av gravfältet, gräver man sig ner för att bereda plats för en kristen stormannabegravning. Genom att lägga tre gravar i form av ett kors i högen invigs den gamla ättebacken till en rent kristen gravplats.

Att man under tidig medeltid fortsatt att begrava på de gamla förkristna ättebackarna är inte något unikt. Det finns flera exempel på detta (Gräslund 1991). Det är nog också så att om man går tillbaka till äldre undersökningar av vikingatida gravfält med inslag av skelettbegravningar har slutdateringen slentrianmässigt satts till vikingatidens slut. En hel del av dessa skall säkert mot bakgrund av undersökningsresultatet i Valsta ha en senare datering.

Om det är så att de gårdsnära ättebackarna i stor utsträckning utnyttjats till 1100-talets mitt betyder det att inte alla sockenkyrkor har en föregångare av trä på samma plats. I stället kan stenkyrkan ha föregåtts av flera mindre gårdskyrkor av trä, men på andra platser. Även här har undersökningarna vid Valsta lämnat ett viktigt bidrag till diskussionen. I anslutning till gravfältet framkom spår av fyra mindre byggnader. I två av husen påträffades amuletter förknippade med förkristen kult. I de två andra husen fann man ingenting som direkt pekade på någon slags kultövning. Gunnar Andersson som analyserat materialet föreslår att man skall uppfatta alla fyra byggnaderna som kult-

hus där två varit ämnade för de asatroende och två varit helgade åt Kristus (Andersson 1998, s 195). En liknande tolkning har också gjorts av materialet från en boplats vid Sanda i Upplands Väsby. Här har dock den kristna kulten ägt rum i en stor hallbyggnad medan det hedniska harget var en byggnad i samma storleksordning (5 x 6 m) som de i Valsta (Andersson 1998, s 196).

Det ligger inte inom ramen för den här artikeln att diskutera frågan om kultkontinuitet mellan hedendom och kristendom. Situationen i Valsta skulle dock kunna vara ett exempel på detta, det vill säga att de kristna kulthusen avlöst de hedniska i stället för att vara samtida.

Som exempel på ett indirekt belägg för en tidig träkyrka kan nämnas Viby, 2 kilometer nordost om Sigtuna. Enligt skriftliga källor anlades i Viby omkring år 1160 ett cisterciens kloster, det första klostret i Svealand. Efter ca tjugo år flyttade klostret till Julita i Södermanland. Några av våra äldsta diplom beskriver den samhällskonflikt på högsta nivå som uppstod i samband med donationen av Viby till cistercienserna. Inom ramen för Viby-projektet har en arkeologisk undersökning gjorts av vad som förmodats vara murrester från klostertiden. Det visade sig i stället vara grundmurarna till en tidigare helt okänd romansk kyrka med kort kor och absid. Kyrkobygget verkar att ha avstannat vid tiden för donationen till cistercienserna. Bygget nådde aldrig längre än till grundmurarna. Kyrkan var stort planerad, drygt 20 meter lång och 13 meter bred och de 1,7 meter breda grundmura-

rna var djupt nergrävda. Framför koret fanns en murad gravkista, en patronusgrav. Ytterligare en skelettgrav innanför grundmurarna samt flera gravar på kyrkans sydsida har undersökts. Gravarna hör rimligtvis inte till det påbörjade kyrkobygget utan till en äldre kyrkobyggnad av trä på samma plats. Av denna träkyrka har ännu inga spår påträffats. Av det skriftliga källmaterialet att döma har Viby gårdskyrka tillhört en av Mälardalens allra förnämsta släkter.

Den första kristna tiden (steg 1)

När det gäller kyrkobyggnader verkar Lund ha varit innovationscentrum i Norden. Det tog tid innan Sven Tveskäggs stavkyrkobygge fick efterföljare norröver i Sverige och i Norge. De flesta norska träkyrkor anses resta under 1000-talets senare hälft. Det äldsta daterade fyndet av en träkyrka i Norge är från ca. 1050 (McNicol 1997, s 231). Under den första kristna tiden antas att "det pastorala arbetet" skett oavhängigt av en speciell kyrkobyggnad. Mässan hölls troligtvis i gårdens hall och begravningar gjordes på invigda begravningsplatser (Skre 1995, s 217). Hur stämmer då detta överens med förhållandena i Sigtuna under 1000-talet? Är det möjligt att dela in den första kristna tiden i Sigtuna i två steg? Ett första steg fram till 1000-talets mitt utan kyrkor när den kristna kulten för rättades i stadsgårdens hallbyggnad och på invigda kristna begravningsplatser - gravgårdarna. Det andra steget omfattar tiden fram till stenkyrkobygget

omkring 1100 och det är under den korta perioden som träkyrkor med tillhörande kyrkogårdar kan ha förekommit.

I en vid halvcirkel bakom bebyggelsen, som i början av 1000-talet bestod av drygt hundralet stadsgårdar, har ett tjugotal tidigkristna begravningsplatser från den första tiden identifierats (Fig. 4). Inte i något fall har en hel gravgård undersökts och i flera fall är det endast några ströfunna gravar som betecknats som en gravgård på kartan. Oavsett om den yttre gravformen är högar och stensättningar i krönlägen eller lägre belägna gravar under flat mark är den inre gravformen huvudsakligen densamma; öst-västligt orienterade skelettgravar med inga eller ringa gravgåvor. I några fall sammanfaller dessa gravgårdar med de senare kyrkogårdarna. I stadens västra del i kv. Nunnan har flera gravgårdar under flat mark och utan inblandning av senare gravar undersökts (1982, 1984, 1985, 1987, 1991) (Hillbom 1987, Petterson u. å.). Det som kännetecknar dessa gravgårdar är att gravarna ligger förhållandevis glest med ett par meters mellanrum och att överlappningar så gott som saknas. Detta kan tolkas så att gravarna på något sätt varit utmärkta ovan mark, som små högar, med en stensättning eller med en stav. Eftersom flera av gravgårdarna fram till nu legat i åkermark kan gravarna sedan länge varit bortplöjda. Den öst-västliga orienteringen är inte heller lika strikt som på en kyrkogård där gravarna orienterat sig efter en kyrkobyggnad.

En jämförelse kan göras med ett liknande gravfält på landsbygden, t. ex.

fornlämning nr 151 vid Hässelby i Börje socken i Uppland. Även här är det frågan om öst-västligt orienterade skelett i kista, de allra flesta utan gravgods, jämnt utspridda med ett par meters mellanrum. Här framgår också varför gravarna ligger som dom gör. Överbyggnaden är nämligen bevarad. Den består av rektangulära, delvis hopbyggda stensättningar eller stenramar (Knutsson 1982, Gräslund 1991:39ff). Enskilda rektangulära stensättningar ingår också i gravfältet Kalvhagen på krönet norr om kv. Nunnan. Även här döljer sig skelettgravar med rester av träkistor under stensättningarna (Floderus 1941, s 68 f).

I gravarna i kv. Nunnan syntes inte några tydliga tecken på social skiktning varken inom varje begravningsplats eller mellan dessa. De föremål som följt med den döde i graven är små personliga ting utan större värde; något mynt, en kniv, en kam eller föremål som hört ihop med klädedräkten. Ett stolphål mitt på en av gravgårdarna kan vara spår efter ett rest träkors framför vilket man kan ha bitt böner för de avlidnas själ.

De kristna böner som finns på många runstenar kan ses som ett slags själmässa för den döde (Williams 1998, s 178 f). Torun Zachrisson (1998) har i sin avhandling urskiljt två faser i runristandet; en äldre där texten är viktigare än ornamentiken och en yngre där förhållandet är det motsatta. Texterna i de äldre ristningarna vittnar om en djup förankring i den kristna tron medan de yngre är enklare och mera schematiska. Den första fasens runristningar sammanfaller i tid med de äldsta gravgårdar.

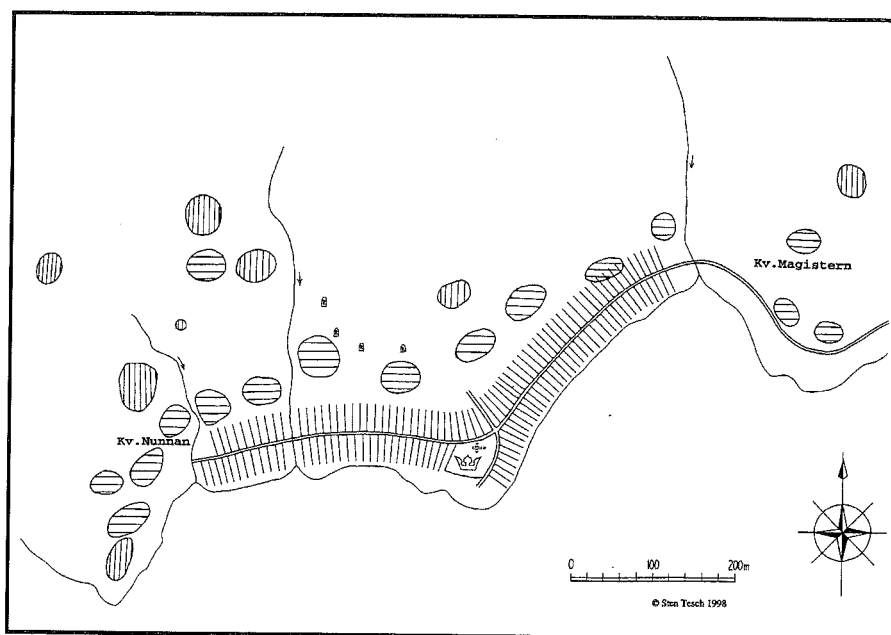

Fig. 4. Sigtunas stadsplan under 1000-talet. Gravgårdar markerade med lodräta streck (högar eller stensättningar) eller vågräta streck (gravar under flat mark). Kungsgården är belägen i stadens centrum. (Rekonstruktion Sten Tesch).

Det var stormän/runstensbönder från hela Mälardalen som hade gårdar i staden. För dessa var det viktigt att vara i staden när kungen var där och när man behövde bevaka sina ekonomiska och politiska intressen, men bodde, det gjorde man på landet, på den fäderneärvda gården och när döden kom begravdes man på den gamla ättebacken. De som begravdes i Sigtuna var antagligen i hög grad gårdsägarnas husfolk, hantverkare m. m., som man höll i staden för att sköta gården och för att tillverka vackra ting.

Avsaknaden av statuspräglade gravar i Sigtunas äldsta tid är märklig med tanke på att Sigtuna var ett samhälle där det var prestigefyllt att vara och äga tomt.

Det har anförts att det i Sigtuna under den äldsta kristna tiden funnits en stor träkyrka dit det kyrklösa omlandets kristna kunde söka sig för bevista mässan (Bonnier 1989). På en runhäll av röd sandsten daterad till tusentalets senare hälft finns en något fragmentariskt inskrift "Sven...rista stenen...som förde henne till Sigtuna", som tolkats så att Sven förde sin hustrus stoft till Sigtuna för att få en kristen begravning vid någon av stadens kyrkor. Stenens äldsta kända plats var vid högaltaret i S:t Per (Snædal Brink 1983, s 13 f). Tolkningen kan diskuteras och i varje fall säger inte inskriften någonting om att detta skulle ha varit ett generellt mönster. I Mälardalen var under 1000-talet inte förhållandet mel-

lan asatroende och kristna så polariserat som det hävdats i äldre forskning. Det kristna Sigtuna utmålades då som ett bålverk mot det hedniska Gamla Uppsala, som en kristen kil in i det hedniska. I dag ses läget mera som en till stora delar fredlig omvandling av hedniska seder till kristna (Williams 1998, s 179 ff). I likhet med förhållandet i Norge verkar det inte ha funnits några speciella kyrkobyggnader i Sigtuna fram till 1000-talets mitt. Ändå har det funnits rum för den kristna kulturen, som i detta skede främst var en grav- och förfäderskult. Den förrättades dels på de invigda kristna begravningsplatserna - gravgårdarna, dels i stadsgårdarnas hallbyggnader.

Längst bak på varje stadsgårdstomt, vanligtvis som det fjärde eller femte huset, fanns en hallbyggnad med en eldstad i husets mittlinje och bänkar längs sidorna. Hallens väggar har vanligtvis varit i skiftesverk, ibland har vägglinjen varit krumböjd som ett konservativt arv från förhistorisk tid. Hallen var gårdsägarens representativa byggnad. Här stod högsätet. Här utspisades gäster och gjordes affärer.

Samtidigt som det inte fanns en enda kyrka i Sigtuna under den första kristna tiden fanns det likafullt drygt hundratalet möjliga rum, i hallbyggnaden längst bak på varje tomt, där den kristna kulturen kunde utövas - i den stund som man hade tillgång till en präst.

En föremålgrupp som på senare år börjat dyka upp i Sigtunas kulturlager, är s.k. sepulkralstenar (Tesch 1996, s 19). Nu senast i den pågående utgrävningen i kv. Professorn 1 i en kontext

som daterats till början av 1000-talet. Sammanlagt har nu sex sådana stenar påträffats. Bergarten är mörkgrön grekisk porfyrit. Till formen är de rektangulära plattor, slipade på alla sidor. En sepul-kralsten är ett invigt lock till en relikgömma i ett altarbord. Stenar av denna typ kunde också tjäna som resealtare. Till en början var de endast tillåtna för andliga och världsliga furstar att använda under resor, senare även för missionärer. I sin enklaste form är resealtaret en liten invigd stenplatta med infattning av trä eller metall, inte större än att kalk och patén nätt och jämnt fick plats. De stenar som vi känner till idag är naturligtvis en bråkdel av de som en gång cirkulerat i Sigtuna. Kanske har de figurerat redan i samband med religiösa ceremonier som ägtrum i stadsgårdarnas hallbyggnader.

De första träkyrkorna (steg 2)

Trots alla utgrävningar som gjorts i Sigtuna har inga säkra spår av en träkyrka framkommit. Däremot finns det flera exempel på kyrkogårdar som har en första fas som är äldre än stenkyrkan: S:t Lars, biskopskyrkan och ytterligare en av de namnlösa kyrkorna, samt S:t Olof hör till dessa. Gravarnas likartade orientering tyder på att de inrättats efter en befintlig kyrkobyggnad - en träkyrka, samtidigt är orienteringen något avvikande från respektive stenkyrka.

Från kv. Magistern i stadsområdet östra kant (Fig. 4) finns ett nyligen (1998) undersökt exempel på en kyrkogård med en trolig träkyrka, men där träkyrkan inte följts av stenkyrka utan

kyrkogården i stället lagts ner. Undersökningsytan var inte stor, ca 60 kvadratmeter. Inom denna yta framkom inte mindre än 32 gravar. Gravarna låg tätt, men så gott som utan överlagringar, vilket betyder att de representerar en förhållandevis kort tidsrymd - en fas. 28 av gravarna låg i tre förhållandevis välordnade rader, långsida mot långsida. Gravarnas orientering var i stort sett densamma, med några graders dragning åt VNV-OSO. I de flesta av gravarna fanns spår av träkistor. I endast två av gravarna påträffades småföremål, en glaspärla respektive en slavisk tinningring av silver. De välordnade raderna med tätt liggande gravar och gravarnas likartade orientering indikerar en intilliggande kyrkobyggnad utanför undersökningsområdet. De gravlagdas armställning A och några B (enligt Lars Redins kronologiska schema över armställningar 1976) anger en datering till tidig medeltid, inom perioden 1050-1150. Kyrkogården i kv. Magistern skiljer sig markant från de undersökta gravgårdarna i kv. Nunnan och markerar därmed ett nytt steg i den kyrkotopografiska utvecklingen. Samma typ av kyrkogårdar som i kv. Magistern har säkert funnits i anslutning till övriga träkyrkor i Sigtuna under den här perioden. Där kan detta utvecklingssteg vara svårt att urskilja eftersom kyrkogårdarna fortsatt använts under högmedeltiden och några fall ända fram till reformationen. De återstående fyra gravarna från kv. Magistern, i undersökningsytan NV hörn, är av armställningarna (C och D) betydligt senare. Dessa gravar liksom de gravar som grävts på granntomten i väster kv. Magistern 1 tillhör en senme-

deltida kyrkogård knuten till en S:ta Gertrudskyrka.

Stenkyrkostaden (steg 3)

I slutet av 1000-talet och under 1100-talets första hälft ersatte stenkyrkor i rask takt de träkyrkor som kan ha funnits. Stenkyrkobygget representerar det tredje steget i den kyrkotopografiska utvecklingen i Sigtuna (se ovan) (Fig. 1). Vem som stått bakom dessa byggen vet vi inte, men man kan säkert räkna med att de som uppfört kyrkorna ingått i kretsen kring kungen. Stenkyrkorna tillkom innan kyrkan börjat inkräva tionde, som bland annat skulle bekosta kyrkobyggnadens underhåll, och innan sockenindelningen var genomförd. Genom att skänka materiella ting, som jord, eller bekosta kyrkobyggen eller inredning av kyrkor kunde samhällets grädda försäkra sig om att det lästes själamässor över döda anhöriga och bads förböner för såväl döda som levande, vilket skulle göra tillvaron behagligare i livet efter detta. Att stå bakom ett kyrkobygge, att ha en egen stenkyrka, gav dessutom prestige i jordelivet. Därför skall de tidiga stenkyrkorna uppfattas som högst världsliga manifestationer. Följaktligen var det sakrala stadsrummet också ett makdens stadsrum.

Att upprätta en byggnadshytta var bara det ett företag som krävde stora resurser och när väl bygget var klart skulle kyrkan inredas, präster avlönas och byggnaden underhållas. De flesta av kyrkorna var uppförda av utvald och kluven marksten. Omfattningar och lik-

nande detaljer kunde dock vara gjorda i andra bergarter som t. ex. sandsten. En av kyrkorna, S:t Nicolaus, var i sin helhet uppförd i sandsten. Stenen till denna kyrka kom sjövägen och för transportererna upp till kyrkan användes en av de få tvärgränderna. I samband med utgrävningen i kv. Trädgårdsmästaren 1988-90 grävdes i intilliggande Nicolai gränd. Här framkom en mycket kraftig stenpackning, som anlagts som underbyggnad för en transportväg upp till kyrkobygget.

Sockenkyrkor och kyrkliga institutioner (steg 4)

Redan efter 100-200 år hade stenkyrkorna mer eller mindre spelat ut sin roll. Åtminstone två av kyrkorna revs ner till grunden, bl.a. biskopskyrkan. Vid utgrävningen i kv. Urmakaren 1990-91, som omfattade en del av biskopskyrkans kyrkogård, påträffades en hypokaust, en medeltida centralvärmeanläggning. Den var nergrävd tvärsigenom bogårdsmuren och en del av kyrkogården, vilket tyder på att kyrkogården inte längre var i bruk. Delar av anläggningen var kallmurade med välhuggna stenar med kalkbruksrester på. Stenarna kommer sannolikt från den rivna kyrkan. Den sista bränningen i hypokausten har termoluminiscensdaterats till AD 1340+/-60. Inräknat anläggningens brukningstid kan kyrkans rivning ha ägt rum redan under 1200-talets andra hälft. Det är en slutdatering för kyrkogården som inte motsägs av den datering som gravarnas armställning anger. De lager som överlagrar kyrkogården visar att tomten stått obe-

byggd under resten av medeltiden. Här låg platsen för stadens första torg. Sigtuna omnämns som villa forensis, torgstad, år 1315. Ett liknande förlopp finns belagt från Slesvig där stadens första torg anlades på platsen för en tidigare kyrka.

Vid utgrävningar för fjärrvärme i Prästgatan 1991-92 undersöktes delar av en kyrkogård och de mycket fragmentariska resterna av en kyrkogrund. Det är inte första gången som gravar påträffats här. Belägenheten intill en av de runstenar som namnger ett friserigille har gjort att man kallat en tänkt kyrkobyggnad i anslutning till gravarna för "Friserigillet kyrka". Omkring år 1300 gjordes en stadsplaneändring, som innebär att den gata som tidigare låg söder om raden med kyrkor nu drogs tvärs över flera av kyrkogårdarna och i det här fallet också över kyrkan, vilket betyder att den vid den tiden måste ha varit fullständigt nerbruten.

Det fjärde steget i den kyrkotopografiska utvecklingen innebär inte bara rivningar av kyrkor och kyrkogårdsnedläggningar utan också omvandling av privatkyrkor till sockenkyrkor. S:t Lars blev stadsförsamlingens kyrka och fungerade som sådan fram till reformationen. S:t Per och S:t Olof omvandlades till sockenkyrkor för de närmaste landsförsamlingarna, annars kanske de också hade rivits.

S:t Nicolaus, den "gamble ryske kyrkian", var förmodligen privatägd under hela medeltiden. Det byggdes också kyrkor i anslutning till de kyrkliga institutioner som inrättades i Sigtuna

under 1200-talet och början av 1300-talet. Dominikankonventet, inrättat 1237, var ett av de första i riket. S:t Görans hospital (första omnämnande 1268) utanför den västra stadsporten och slutligen S:ta Gertrud, som tillkom omkring år 1300, utanför den östra stadsporten kompletterar den kyrkotopografiska situation som skulle vara rådande fram till reformationen (Fig. 5 och 6).

När S:t Per omvandlades till sockenkyrka är det också rimligt att tro att kungsgården upphört att fungera. Innebar det också att kungamaktens intresse för Sigtuna var slut och att staden hade sett sina bästa dagar? Av både skriftligt och arkeologiskt material framgår entydigt att Sigtuna var en betydande ort även under 1200-talet. Redan dominikankonventets inrättande talar för att stadens framtidsutsikter betraktades som goda. Trots att Sigtuna inte längre var biskopsäte var staden fortsatt säte för prosten i Attundaland, det vill säga att staden fortsatt var en av de viktigaste kyrkliga centralorterna i de uppländska folklanden. Detta understreks av att domkapitlet i ett brev från påven år 1215-1216 fick tillstånd att flytta ärkebiskopsstolen från (Gamla) Uppsala till Sigtuna. Av okända skäl, sannolikt både makt- och kyrkopolitiska, kom denna flyttning aldrig till stånd utan ärkesätet flyttades till Östra Aros/Uppsala i början av 1270-talet.

Intill Mariakyrkan, på båda sidor om Uppsalavägen, kan den som är uppmärksam skönja resterna av en mycket stor husgrund, 26 meter lång och 12 meter bred. Wilhelm Holmqvist, som

undersökte husgrunden 1944-45, ansåg att byggnaden var konventets hospital eller härbärke. Holmqvist beskriver målande tegelbyggnadens ursprungliga utseende. "En rikt artikulerad byggnad som vänder en 26 meter lång säkerligen tvåvåning fasad emot söder. Fönster och dörrar är omgivna av profilerade tegel-lister, och i fönstren lyses glasmålningar emot oss. Det inre är dessutom välvt, och valvstrålarna samlar sig antingen i mittkolonner av samma art, som i den sedan länge framgrävda kapitelsalen söder om kyrkans korparti, eller till kolonner helt uppbyggda av tegel". Holmqvist ansåg att byggnaden uppförts samtidigt som Mariakyrkan och av samma byggmästare. Sannolikt har densamme också medverkat vid uppförandet av klosterkyrkan i Sko, domkyrkorna i Västerås och Strängnäs samt, vilket är intressant i det här sammanhanget, kungapalatset Alsnö Hus på Adelsö, också det uppfört i tegel med yttermått 30 x 13,5 meter (Holmqvist 1946). Sannolikt har den stora tegelbyggnaden i Sigtuna ursprungligen haft en betydligt mer exklusiv användning än vad Holmqvist antog. Det finns starka skäl, bland annat med tanke på den arkitektoniska likheterna med Alsnö Hus, att gå steget längre, nämligen att se kungen som byggherre. Vad vi i så fall står inför är ett tegelpalats avsett för kunglig representation, uppfört redan under kung Erik Erikssons senare regeringsperiod. Därmed skulle det vara det första i sitt slag och en föregångare till både Alsnö Hus och Bjälboättens palats i Vadstena. Om tolkningen är riktig innebär det ytterligare ett belegg för att Sigtunas roll under 1200-talet tidigare starkt underskattats.

De senaste årens utgrävningar i Sigtuna har visat att Sigtuna var en blomstrande stad med vida internationella kontakter ända fram till mitten av 1300-talet. Till de nya resultaten hör också att det funnits en kunglig myntverkstad, ett mynthus, i Sigtuna under hela eller en stor del av perioden 1185-1280/1285 (Jonsson 1996). Detta visar mycket tydligt att man från centralmaktens sida fortfarande tillmätte Sigtuna stor betydelse. När Birger Jarl anlade Stockholm och satte lås för Mälaren fick den svenska kungamakten slutligen den politiska och ekonomiska kontroll över Mälardalen, som man hade eftersträvat med anläggandet av Sigtuna närmare tre hundra år tidigare. När väl Stockholm fick styrfart mot slutet av 1200-talet minskade definitivt Sigtunas politiska betydelse och därmed upphörde också det kungliga mynthusets verksamhet. Sigtunas äldsta kända sigill från 1311 med en kungakrona som enda motiv vittnar kanske mer om stadens symboliska betydelse, som rikets forna "huvudstad", än om dess reella betydelse.

Från Rom till Sigtuna

Vilka faktorer låg bakom 1200-talets omvälvande kyrkotopografiska förändringar i Sigtuna? Alltsedan Erikskrönikan från början av 1300-talet och stormaktstidens historieskrivning har de östliga piraternas härjning av Sigtuna år 1187 utmålats som den direkta orsaken till Sigtunas tillbakagång. Anfallet har också betraktas som den direkta orsaken till Stockholms tillkomst. Det finns dock inga belägg för att anfallet hade någon påtaglig effekt i ett längre

perspektiv (Tesch 1996, 1998).

I stället för en enskild händelse som anfallet år 1187 eller Stockholms tillkomst verkar det snarare vara allmänna strukturella samhällsförändringar och inte minst kyrkopolitiska orsaker som låg bakom 1200-talets kyrkotopografiska utveckling. År 1215 sammankallade påven Innocentius III det fjärde Laterankonciliet i Rom, som skulle bli ett av medeltidens största och mest betydelsefulla kyrkomöten. De beslut som fattades vid detta möte skulle få stora återverkningar även i det avlägsna Sigtuna. De innebar en övergång från en primärt liturgisk gudstjänst till en starkare betoning av menighetens själavård genom predikan och obligatoriskt årlig bikt med efterföljande nattvard. Nu blev idealet att det skulle finnas en sockenkyrka för varje lokalsamfund, medan det tidigare varit önskvärdt att upprätthålla så många kultplatser som möjligt. För denna nya form av mäsas, som skulle kunna följas av ett större antal kyrkobesökare, måste kyrkorumen i de flesta av stenkyrkorna ha varit direkt olämpliga. I flera expansiva 1200-talsstäder byggdes nya rymliga stadskyrkor bland annat i Söderköping och Skänninge, medan 1100-talskyrkorna omvandlades till sockenkyrkor för landsbygdsförsamlingar, till klosterkyrkor eller för de tyska köpmännens behov. I Sigtuna byggdes inte någon ny stor modern stadskyrka. I stället blev S:t Lars stadsförsamlingens kyrka. Den tycks ha varit den största kyrkan i staden. Troligtvis har kyrkan både förlängts åt öster och breddats mot norr (Bonnier 1989, s 12). En runsten med ännu bevarad målning brukar anföras som argument

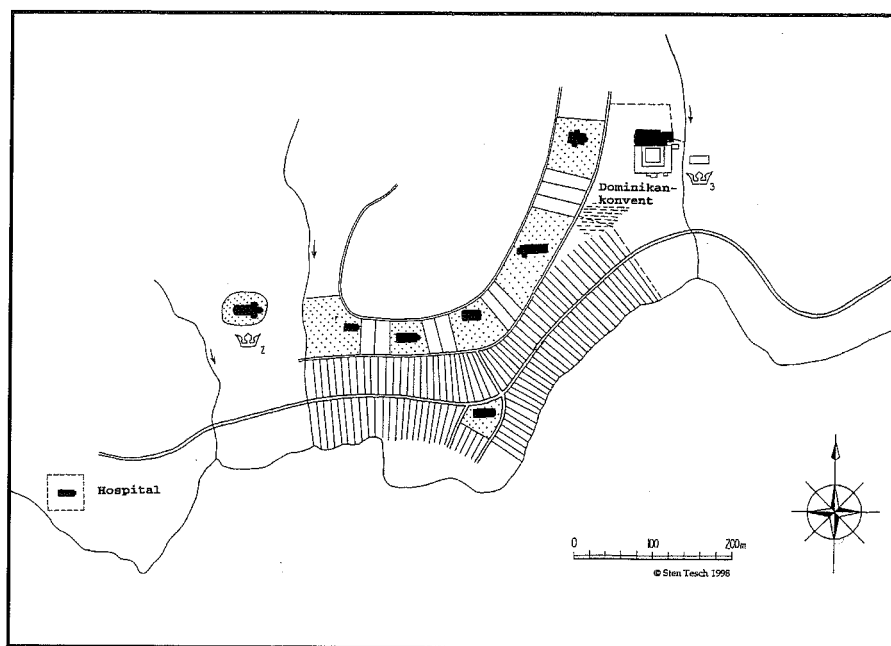

Fig. 5. Sigtunas stadsplan under 1200-talet. Nyttillkomna kyrkliga institutioner är dominikankonventet med S:ta Maria (1237) och hospitalet (senast 1268). Fram till 1230-talet är kungsgården belägen vid S:t Per. Därefter låter kungen uppföra ett litet palats byggt i tegel intill Mariakyrkan. (Rekonstruktion Sten Tesch).

för att kyrkan uppförts under 1100-talets första hälft (Bonnier 1987, s 21). Å andra sidan tyder resultatet av Lars Redins undersökning i S:t Lars på att stenkyrkan inte uppförts förrän på 1200-talet (Redin muntligen). Det man frågar sig i så fall är varför man byggde en så gammalmodig kyrka, både vad gäller materialval (gråsten) och planform (enskeppig).

*

Med utgångspunkt i det arkeologiska materialet har ett försök gjorts att rekonstruera den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna. De fyra utvecklingsstegen skall inte ses som avgränsade

perioder utan mer som ett hjälpmedel att strukturera ett kontinuerligt, men också komplicerat händelseförlopp. Trots allt är det arkeologiska materialet fortfarande knapphändigt och fragmentariskt, vilket innebär många antaganden och lösa trådar. Även om de tidiga träkyrkorna inte har blivit synliga ännu, finns det tillräckligt med indirekta belägg för att hävda att de funnits, men kanske inte i den omfattning och inte alltid just på de platser som tidigare antagits. Orsaken till några av stenkyrkornas försvinnande har fått sin förklaring i Rom. Det är viktigt att ha i åtanke att under hela den tidiga medeltiden är Sigtuna ett unikt samhälle i det svenska riket. Därför kan inte alla slut-

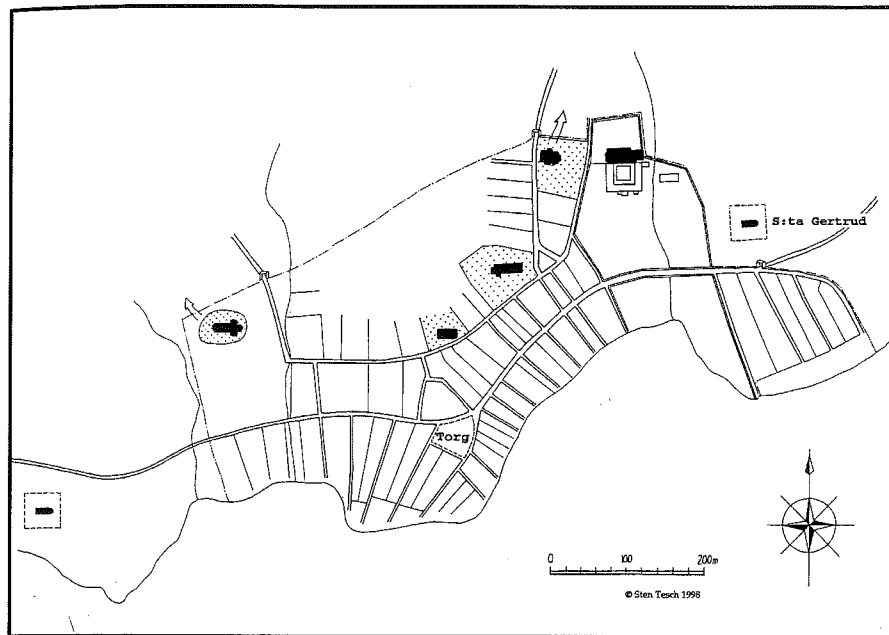

Fig. 6. Sigtunas stadsplan under 1300-talet. Nyttillkommen kyrklig institution är S:t Gertrud. Tre av stenkyrkorna har rivits. Biskopskyrkans tomt har lagts ut till torg. S:t Lars är stadsförsamlingens kyrka. S:t Nicolaus är fortsatt privat. S:t Per och S:t Olof är kvar som sockenkyrkor för de omgivande landsförsamlingarna. (Rekonstruktion Sten Tesch).

satser direkt appliceras på det ickeurbana omlandet. Däremot finns beröringspunkter med andra tidiga städer med hög kyrklig närvaro som till exempel Lund och Trondheim.

I den här artikeln har det bara varit möjligt att antyda den arkeologiska bakgrunden och snudda vid några av de problem som är Sigtunaforskningens. Förhoppningsvis kan också framtida utgrävningar ge ett bättre underlag för

att lösa dessa problem. Det pågår dessutom arbeten på flera händer när det gäller att närmare analysera kyrkorna och kyrkotopografin samt gravmaterialets både humana och sociala aspekter.

Sten Tesch är fil dr i arkeologi och chef för Sigtuna museer

Noter

1. Inskriften SI[TUNE]DEI på några av de äldsta Olofsmynnten har tidigare tolkats som "Guds Sigtuna". Brita Malmer (1996:108 f) har övertygande visat att SIDI bara är en av flera varianter för namnet Sigtuna som förekommer på mynten.
2. En bok om den märkliga biskopsgraven kommer inom kort att publiceras i museets skriftserie.

Litteratur

- Adam av Bremen (1984), översatt av Emanuel Svenberg. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*
- Andersson, G. 1997. A Struggle for Control. Reflections on the Change of Religion in a Rural Context in the Eastern Mälaren Valley. i: Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (red.). *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19.
- Andersson, G. 1998. Från hedendom till kristendom. i: Bratt, P. (red.) *Fortid i ny dager. - Arkeologi i Stockholmstrakten*.
- Andrén, A. 1995. Signs of communities. i: *Thirteen Essays on Medieval Artefacts. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993-1994*.
- Andrén, A. 1998. Från antiken till antiken. i: *Staden, himmel eller helvete. Tankar om människan i staden*.
- Bonnier, A. C. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350*. Upplands Fornminnesförenings tidskrift 51.
- Bonnier, A. C. 1989. Sigtuna och kyrkorna. i: Tesch, S. (red.) *AVSTAMP - för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*.
- Bonnier, A. C. 1996. Kyrkor, dopfuntar och gravmonument. i: Nilsson, B. (red.). *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 5.
- Christophersen, A. 1992. Olavskirke, Olavskult och Trondheims tidlige kirketopografi - problem och perspektiv. i: Supphellen, S. (red.) *Kongsmenn och krossmen. Festskrift till Grethe Authén Blom*. Det Kungl. norske videnskabers selskab. Skrifter 1.
- Cinthio, M. 1996. *Kyrkorna kring Kattesund. Rekonstruktionsförsök*. Arkeologiska rapporter från Lund. 14.
- Dahlberg, M. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr 28.
- Douglas, M. 1978. *Sigtuna. Medeltidsstaden 6*. Rapport Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer.
- Edvardsson, J. 1991. Rörande ett märkvärdigt föremål eller Sigtunas äldsta stadssigill återfunnet? i: Tesch, S. (red.) *Maktoch människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988-90*.
- Floderus, E. 1941. *Sveriges äldsta medeltidsstad*.
- Gräslund, A-S. 1991. Var begravdes bygdens första kristna? i: Ferm, O (red.). *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Studier till det medeltida Sverige.
- Hillbom, E. 1987. Sigtuna, kv. Nunnan. i: Andræ, T m fl (red.), *7000 år på 20 år*. Riksantikvarieämbetet UV-Mitt.
- Holmqvist, W. 1946. En nyfunnen klosterbyggnad i Sigtuna. i: *Situne Dei 1945*.
- Janson, H. 1998. *Templum Nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring*

- år 1075. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 21.
- Jonsson, Kenneth. 1996. Nya bidrag till Sigtunas mynthistoria under medeltiden. i: Edberg, R & Tesch, S. (red.) *Vikingars guld ur Mälarens djup*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museer nr. 3.
 - Karlsson, L. 1989. Fragment ur en tidig Sigtunaverkstad. i: Tesch, S. (red.) *AVSTAMP - för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*.
 - Knutsson, K. 1982. Seminariegravningarna i Hässelby 1978-81. i: *Fjölpir 1982:1*.
 - Lidén, H-E. 1999. De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem og hvordan. i: *NIKU 1994-1999 Kulturminnesforskningens mangfold*. NIKU Temahäfte 31.
 - Lundberg, E. 1934. Den äldsta kyrkobyggnaden vid Sverkersgården i Alvastra. *Fornvännen* 29.
 - Malmer, B. 1996. Sigtunamyntningen som källa till Sveriges kristnande. i: Nilsson, B. (red.). *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 5.
 - McNicol, J. 1997. *Plassering av de første kirkene i Norge i forhold til de første kultstedene. En historiografisk studie omfattende tiden etter 1830*. KULTs skriftserie nr. 98.
 - Nilsson, B. 1998. *Sverige kyrkohistoria. I: Missionstid och tidig medeltid*.
 - Nordahl, E. 1996. *...templum quod Ubsola dicitur... i arkeologisk belysning*. Aun 22.
 - Petterson, B. (i tryck). *Arkeologiska undersökningar i kv. Nunnan*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museer.
 - Redelius, G. 1975. *Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid*.
 - Redelius, G. 1999. *Sankt Olovs kyrka i Sigtuna. Diskussionsunderlag för seminarium onsdag 8/9 1999*. Konstvetenskapliga institutionen i Uppsala.
 - Redin, L. 1975. *Lagmanshejdan. Ett gravfält från som spegling av sociala strukturer i Skanör*.
 - Schück, A. 1957. Vilken kyrka har varit Sigtunas katedral? *Fornvännen* 1957.
 - Skre, D. 1995. Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. i: Lidén, H-E. 1995 (red.). *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*.
 - Snædal Brink, T. 1983. *Igul och Björn låto resa stenen. Runor och runinskrifter i Sigtuna kommun*. Sigtuna museers skriftserie 2.
 - Tesch, S. 1989. Sigtunaforskning - arkeologiskt läge och möjligheter. i: Tesch, S. (red.) *AVSTAMP - för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*.
 - Tesch, S. 1990. Stad och stadsplan. i: Tesch, S. (red.) *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988-90*.
 - Tesch, S. 1996a. Sigtuna Royal Stronghold and Early Town. i: Nilsson, L. & Lilja, S. (red.). *The Emergence of Towns: Archaeology and Early Urbanization in Non-Roman, North-West Europe. The Swedish Institute of Urban History 75 Years: An Anniversary Symposium, September 3rd, 1994*.
 - Tesch, S. 1996b. Äntligen hemma!. Offergåvor och husplattformar vid Mälarens strand. i: Edberg, R & Tesch, S. (red.). *Vikingars guld ur Mälarens djup*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museer nr. 3.
 - Tesch, S. 1997. Maktpolitik och kyrkobygge - Sigtuna vid tiden för dominikankonventets grundläggning. i: Tesch, S. (red.), *Mariakyrkan i Sigtuna - dominikankonvent och församlingskyrka 1247-1997*. Sigtuna museers skriftserie 7.
 - Tesch, S. 1998. *Sigtunas härjning år 1187 - myt och verklighet*. Stockholms Läns Museum Seminarierapport.
 - Tesch, S. 1998a. Sigtuna - Rikets första stad. i: Bratt, P. (red.) *Fortid i ny dager. - Arkeologi i Stockholmstrakten*.
 - Tesch, S. 1998b. Förord. i: *Sigtuna. Vägvisare genom staden jämte några ord om dess historia af Olof Palme* (nytryck)

- Tesch, S. (in print). Olof Palme, S:ta Gertrud och Sigtunas medeltida kyrkotopografi. i: Tesch, S. (red.), *Biskopen i Sigtuna - en bok om ett märkligt gravfynd*. Sigtuna museers skriftserie 8.
- Tuulse, A. 1968. *Romansk konst i Norden*.
- Wideen, H. 1993. *Skara domkyrkas krypta och gotiska förhall*.
- Williams, H. 1998. "Gud hjälpe hennes själ". Kristna inslag i runinskrifterna. i: *Sverige kyrkohistoria I: Missionstid och tidig medeltid*.
- Ullén, M. 1998. Kyrkobygge i trä och sten. i: *Sverige kyrkohistoria. I: Missionstid och tidig medeltid*.
- Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält*. Stockholm Studies in Archaeology 15.

Att skapa platser och få makt

Om maktens rumsliga ambitioner i Dalarna på 1300- och 1400-talet

Jonas Monié Nordin

Abstract

Creation of places and creation of power. The spatial ambitions of royal power in the region of Dalarna in the 14th and 15th centuries.

This article discusses the making of heterotopias as public spheres in the process of territorialization of royal and feudal power in the region of Dalarna, in central Sweden. The main focus is put on the timber fort of Grådö, the stone built manor house on the island of Borgaholm in the river Dalälven; the only medieval town in the region, Hedemora; and lastly the northernmost monastery in Sweden, Gudsberga. These places together make what I in a foucaultian way call heterotopias and they together visualise the dialectics between landscape, power and people in the 14th and 15th century in Dalarna. These places were created and loaded with meaning in order to change the modes of the popular culture through the localisation and the aesthetics of the places.

Inledning

I Karl-Erik Forsslunds monumentalverk *Med dalälven från källorna till havet* (1918-1939) tas läsaren med på en lång kulturhistorisk odysse från fjälltoppar till slättbygder och från fåbodar till järnverk. Min egen resa till Dalarna måste av förklarliga skäl företas i den omvända riktningen, främst beroende på att jag bor och verkar i Mälardalen men även på grund av svårigheten att befria mig från centrums syn på periferin. Något som märks inte minst i min

syn på Dalarna som ett exotiskt landskap som man alltid närmar sig från söder, vare sig man åker Svebus eller kommer vandrande längs Badelundaåsen.

Mälardalscentrismens möte med Dalarna är även tydlig i den mångåriga och stora fascinationen av Dalarna med Siljansbygden som det ursprungliga Sverige - något som vi alla synes ha förlorat. I Gerda Boëthius *Dalarna Skildringar av natur, folk och kultur* (1929) noterar vi förutom åtskillnaden av folk

och kultur som väl får ses som tidstypiskt, en tydlig exotisering. Bildmaterialet som är mycket rikt domineras av bergsmassiv, vattenfall, urnesornamentik, gravar på Sollerön i skymningen med Siljan i fonden samt ett antal rekonstruerade/museifierade dalagårdar med Ornäs som främsta exempel. Till detta kommer även ett antal bilder föreställande statyer av Engelbrekt och Gustaf Vasa, kyrkbåtar på Siljan och dalkullor som blåser i näverlurar. Med dessa bilder blir vi varse ett konstruerande av platser och miljöer som passar väl in i det borgerliga samhällsbygget.

Skapandet av platser är vad denna artikel handlar om. Varför skapas dessa, av vem och hur ser processen ut när en plats blir till?

Att skapa platser och omskapa landskap torde vara ett ovanligt produktivt sätt att få människor insocialiserade i nya system, ett gott exempel på detta är det kristna landskapet med sockenkyrkor och hundaresgränser. Landskapet omskapas ständigt och platserna i detta är artefakter som ständigt laddas med mening, ny som gammal. I denna artikel ska jag studera tre medeltida nymodigheter som i sig kan sägas definiera medeltiden: borgen, staden och klostret. Dessa tre företeelser dyker upp i Sverige under perioden ca 750-1143 e.Kr. om man räknar från Birkas anläggande till Alvastra klostrets invigning.

I Dalarna är denna process senare än i Götaland och Mälardalen. Den första staden, Hedemora, är belagd från första halvan av 1400-talet och det första klostret, Gudsberga i Husby:s:n från samma

sekels slutskede. Trots diskrepansen i tid och trots de stora förändringar som landet genomgick från 1100-talet till 1400-talet representerar staden, klostret och borgen i stort samma sak genom seklernas gång: en från feodal- och kungamakten initierad vilja till kontroll över landskapet med dess människor och övriga resurser.

Fästet Grådö som nedan kommer att behandlas anläggs under 1300-talets andra hälft, den kanske intensivaste borgbyggerperioden under medeltiden (jfr Lovén 1996, s 117f) och härrör från perioden närmast föregående stadens och klostrets anläggande. Borgen, staden och klostret kom sent till Dalarna men när de väl gjorde det hade samhället slagit in på en europeisk väg från vilken ingen återvändo fanns, även om flera av landskapets äldre särdrag fortsatte att vara vägledande för den vidare utvecklingen, något som inte minst Lars Ersgård har visat i *Det starka landskapet* (1997).

Dessa tre verksamhetsformer och platser landade inte i Dalarna som Columbi skepp på de västindiska öarna, även om de var nymodigheter i området. Människorna i Hedemora/Husbytrakten hade naturligtvis kunskaper om vad som skedde och tidigare hade skett i Mälardalen och i Götaland men för första gången fick man det nya in på knuten. I sammanhanget får man dock ej glömma att de första kyrkorna föregick både borg och stad med mer än hundra år.

Att se på platser

Det perspektiv på platser och landskap som jag här använder är kontrasterande dialektiskt där de olika platsernas "annorlundahet" sätts i fokus. Genom att ta fasta på borgens, stadens och klostrets avvikande natur hoppas jag kunna spåra en överhetens estetik och konkreta maktspråk. Den överhet som här studeras genom sina byggnader är ingen homogen grupp utan representeras av kronans fogde, bergsfrälset, det tidiga borgerskapet, cisterciensermunkarna och de krafter som dessa representerade. Några har befunnit sig högt upp i maktens hierarki; andra har deltagit i förändringarna på en lägre nivå, till exempel delar av Hedemoras borgerskap. De har alla dock varit vinnare då de har valt att spela med i ett skede som kom att förebåda ett kapitalistiskt samhälle.

Processen påbörjas säkerligen långt innan Grådö anlades men det är nu förändringarna blir tydliga. En kort genomgång av det vikingatida materialet visar landskapet i den föregående perioden.

I analogi med Jürgen Habermas avser jag att studera maktens rum genom att fokusera på platserna som offentliga slutenheter. I sitt banbrytande arbete *Borgerlig offentlighet* (på svenska 1984) studerar Jürgen Habermas maktspråk och tillgången till detsamma. Att applicera Habermas i studier av förmodern tid är emellertid något som måste göras med viss försiktighet.

I arkeologisk forskning används ofta

begreppsparet offentligt - privat som om de skulle vara universella företeelser. Så är naturligtvis inte fallet men åtminstone för medeltida och tidigmoderna förhållanden kan vi se spår av strävan att etablera nya offentliga sfärer. Dessa är inte som i det borgerliga samhället dominerade av samtalet utan i regel av internaliserade handlingar.

Habermas behandlar även medeltida förhållanden om ock kortfattat och förenklat. Vi har här närmast en representativ (performativ) offentlighet som skiljer sig från det privata (Habermas 1984, s 20). Den privata sfären är förbehållen de maktlösa och dessa är hänvisade att beskåda den offentliga sfären. Genom detta synsätt är offentligheten och makten över denna samtidigt en belastning. Företrädare för makten som fogden på Grådö, var ständigt offentliga och beskådade personer. Detta medverkar till förändringarna i det offentliga när renässansens och barockens maktelit drar sig undan folket såväl rumsligt som i handling. Makten över det offentliga vilar på vad Habermas kallar ett *arcantum* (en hemlighet), som tydligast blottar sig i kyrkans maktutövande genom latin. Denna hemlighet visar sig även på andra sätt, förutom språk, genom seder och genom användningen av maktens estetik.

Habermas relevans för studiet av platser i Dalarna ligger i skapandet av nya offentligheter i överförd bemärkelse. Offentligheten är aldrig "lokaliserad till en bestämd ort" (Habermas 1984, s 19) utan till idéer om orter och platser. Idéerna gestaltar sig i platsens dubbelhet, å ena sidan är offentligheten stängd

för de som ej har tillgång till arcanum, å andra sidan förmås människor att betrakta och på olika sätt delta i den offentliga verksamheten. Ett deltagande som dock baseras på människors upplevelse av sig själva som privata i kontrast till den offentliga sfären.

De platser som jag studerar kan även betecknas som heterotopier i en foucaultsk mening (Foucault, s 1986). En heterotopi är en plats som främst nyttjas för att avskilja människor i olika övergångsstadier och bland dessa märks rekreationshem, vilohem och "smekmånadshotell" men även bordeller (Foucault 1986, s 24ff). Bland de exempel Foucault tar upp på heterotopier nämns jesuitklostren i nya världen som genom sin fullständigt genomförda planering och anläggning utgör en drömplats; en utopi men samtidigt en stor anomali och plats för maktutövande; en heterotopi. Som vi ser kan en heterotopi vara mycket. Jag har här valt att ta fasta på det annorlunda, det avskilda läget och förmågan att utöva makt över omgivningen eller tillresta människor.

I viljan att utöva makt, att kontrollera och insocialisera människors vardagliga handlingar anlades ett antal heterotopier i Dalarna. Dessa fungerade utifrån sitt mikrosammanhang och i sin respektive tid som kanaliserande platser som människor tvingades förhålla sig till. Genom de val av material, form, färg och placering som gjordes för respektive plats tvingades människor att uppmärksamma dem och förhålla sig till dem. Vissa platser var helt slutna som klostret medan andra blev åtminstone skenbart öppna som staden och

andra intog grader av öppenhet däremellan.

Dalarnas vikingatid

Forskningen kring Dalarnas vikingatid domineras av Åke Hyenstrands och Inga Sernings arbeten. Särskilt den föres kunskaps- och materialsammanställningar och bebyggelsearkeologiska perspektiv har bildat skola i synen på Dalarnas förhistoria. Utan Åke Hyenstrands arbeten skulle vi stå inför tabularasa i forskningshänseende. Mycket av forskningen har dock flera decennier på nacken och inom såväl teoribildning som inom materialackumulation har åtskilligt hänt sedan dess. Av förklarliga skäl har Hyenstrands och även Sernings forskning fokuserats på den lågtekniska järnhanteringen. En syn på Dalarna som ett resursområde i periferin till en aggressiv framväxande sveostat har dominerat (jfr Hyenstrand 1974, s 207ff). Jag ska inte i detta sammanhang ge mig in på den förhistoriska järnproduktionen - det skulle här föra för långt, utan jag skall endast peka på några problem i deras synsätt.

De rikliga förekomsterna av lämningar efter lågteknisk järnhantering och det relativt påvra materialet av gravar och spår av bebyggelse i Dalarna sammanfört med det högst troliga stora behovet av järn i Mälardalen ger för handen att Hyenstrands kolonisations- och resursområdesteser är rimliga. Denna syn medför dock risken att vi ekonomiserar och "periferiserar" området allt för mycket. När Åke Hyenstrand lanserade sin ekonomiska/

resursområdesdominerade hypotes var den före sin tid i det att han tog hänsyn till ekonomiska realiteter i skrivandet av områdets tidiga historia.

Åke Hyenstrands arbeten med järnframställningsplatserna och den intilliggande bebyggelsen påvisar en märklig fornlämningsbild där det vikingatida Dalarna högst troligt har tillverkat järn för konsumtion utanför landskapet. Även andra fornlämningar ger en bild av Dalarna som ett landskap som på många sätt har haft ett annat kulturskapande under förhistorien än vad vi ser i Mälardalen. Här finns inga runstenar, gravfälten har en något annan form än den gängse i Mälardalen, här finns knappt några storhögar och Tuna- samt Husbynamnen lyser nästan helt med sin frånvaro.

Tittar man närmare på de två kanske troligaste runstenarna, den i Hedemora kyrka och fragmentet från Hesse i Stora Tuna, är de visserligen funna i Dalarnas mesta centralbygder men ändock osäkra. Stenen i Hedemora som Karl Trotzig har behandlat förefaller visa betydligt större likheter med en medeltida gravhäll än med en runsten. Några runor syns inte på den - de är endast nämnda i äldre vaga uppteckningar (Trotzig 1943, s 35f). Fragmenten från Hesse som även de är osäkra kanske ändå skall tillmätas större trovärdighet (jfr Mogren & Svensson 1988, s 35). De fåtaliga och tveksamma fragmenten av runstenar i Dalarna ger vid handen att inbyggarna ej var runstensresare i mälardalsk eller norrländsk bemärkelse även om enstaka stenar kan ha funnits här.

Åke Hyenstrand hävdar (1974, s 182) att det går att skönja en tendens till rumslig separation mellan gravar på samma gravfält. Gravfälten är alltså mera utdragna i rummet än vad som är vanligt längre söderut. Detta gäller inte minst för det välkända gravfältet i Bengtsarvet på Sollerön. Här rör det sig snarare om stråk av gravar inom hela inmarken.

Frånvaron av runstenstradition och en lite annorlunda gravfältstradition ger vid handen att Dalarna skulle ha varit än mer perifert än t.ex. Hälsingland och Medelpad under vikingatid. Frånvaron av runstenar skulle även kunna tolkas som att Dalarna var mer egalitärt, något som är högst troligt men som ej ger hela svaret. Jag anser att vi i frånvaron av vissa, annars vanliga fornlämningar och i de ovanliga koncentrationerna och organisationerna av andra fornlämningar, kan se det för Dalarna specifika. Invånarna i detta landskap har redan under järnålder valt en sonderweg, ett kulturskapande som märks i insjögravarna, de rumsligt utdragna yngre järnåldersgravfälten och de frånvarande runstenarna. Denna sonderweg är säkert ej en produkt av en aggressiv omvärld så mycket som en inhemsk kulturell produkt, som bottnar i landskapets egen identitet. Lars Ersgård har i sina studier av Dalarnas vikingatid och medeltid (1997) spårat ett inhemskt kulturmönster för Siljansbygdens del och jämfört detta med Storsjöbygden i Jämtland. Även Jämtland har återkommande setts som en periferi till centralbygderna i väst och i syd. I Ersgårds arbete påvisas för Jämtlands och Dalarnas del inhemska kulturella mönster som ej på ett

rimligt sätt kan förklaras annat än med landskapens egna inre dynamik. Att sedan Jämtland och Dalarna valt olika strategier utifrån inre såväl som yttre betingelser påvisar endast deras relativa oberoende. Just detta att Dalarna är annorlunda får konsekvenser när landskapet dras in i en större maktsfär i form av det svenska riket.

Det område som mer än något annat i Dalarna skulle kunna likna Mälardalen och som bär på tidiga centralistiska spår är Hedemora-Husby området och Tunabygden. Här återfinns en relativt rik järnåldersbygd, storhögen Amundshögen (Husby RAÅ 13) och sist men inte minst ortnamnet Husby, där kungsgårdar senare står att finna. Något annat än ett lokalt mindre centrum torde dock området ej ha varit.

Grådö skans och landskapets förändring

Den tidiga medeltiden torde vara en av de mest svårfångade i vår historia. I Hedemoratrakten har vi något av ett skymningsland fram till att de första kyrkorna anläggs under 1200-talets senare del. Järnhanteringen har pågått utan avbrott men dess spår är svårtolkade och skall ej behandlas här.

Under mitten av 1300-talet anläggs en befäst gård på Badelundaåsens norra spets, vid Dalälvens södra strand (fig. 1). Denna anläggning som i sitt första skede på många sätt avviker från den gängse bilden av en medeltida borg representerar någonting nytt i landskapet. Så gör även en anläggning från

ungefär samma tid på den lilla holmen Borgaholm några kilometer norr om Grådö i södra delen av fjärden Håvran. Anläggningen utgörs av en stengrund till ett hus med tillhörande yttermur och vallgrav.

Grådö var av allt att döma en av kronans fogdegårdar (Fritz 1973, s 53) som anlades i ett närmast perfekt strategiskt läge på åsen, överblickande älven söder om älvfjärden Håvran. Den är av typen näsborg och vid första anblicken lik många befästningar från samma tid (jfr Lovén 1996 och Mogren & Svensson 1988, s 77) och kan således sättas in i ett större perspektiv av maktspråk under perioden. Inte heller tiden för anläggandet är märklig då Magnus Erikssons regeringstid präglas av ett påtagligt borgbyggande och ett stärkande av kontrollen över länen och bergverken (jfr Fritz 1972, s 165).

Lämnar vi det nationella perspektivet och tittar på anläggningen i sig, något som vi har goda möjligheter att göra efter den av Åke Hyenstrand ledda undersökningen i slutet av 1960-talet, ser vi att Grådö på flera sätt är en närmast unik och svårtolkad plats. Den arkeologiska undersökningen gav vid handen tre bebyggelsefaser varav två var medeltida och en tredje recent (1800-tal) (Hyenstrand 1972, s 8). De två medeltida faserna, skede B och C av Mogren och Svensson (1988, s 77) omdöpta till fas 2 respektive fas 1, en terminologi som jag här kommer att följa för enkelhetens skull. Fas 1 och 2 representerar den medeltida verksamheten på platsen från ca 1350 till ca 1400. (Fig. 2). Grådös äldsta omnäm-

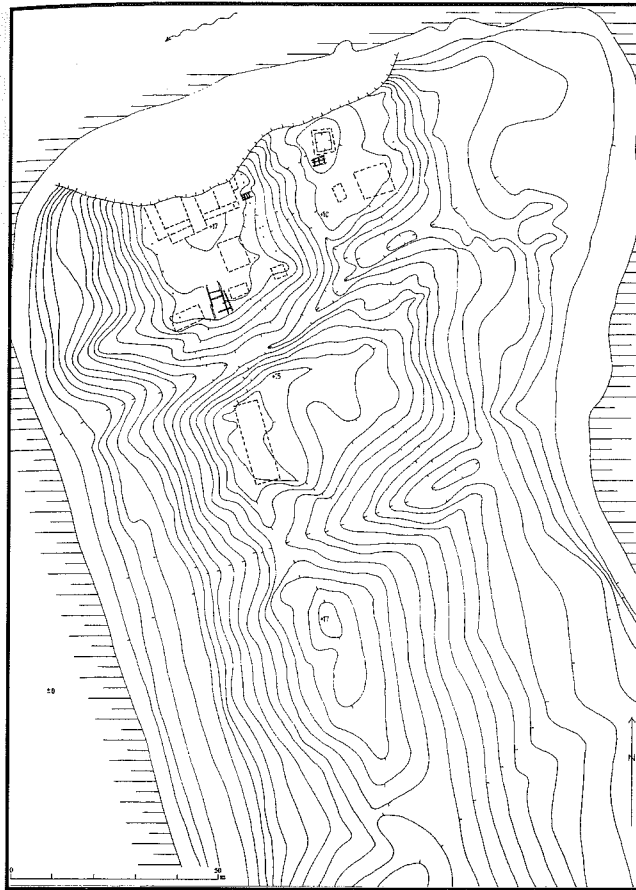

Fig. 1. Grådö skans (fas 2). Efter Lovén 1996, s 146.

nande härrör från 1358 (ibid.).

I samband med stridigheter 1366 nämns i Raven van Barnekows räkenskaper ett fäste ”in Dahlum” (Fritz ibid.) och i ett salubrev till dalafogden Jösse Finsson år 1400 nämns Grådö (Mogren & Svensson 1988, s 82). Omnämmandet 1366 är inte entydigt rörande Grådö men högst troligt är det detta fäste som menas då inga andra platser i landskapet passar in. Avsaknaden av källor efter år 1400 hänger samman med att Grådös roll med allra största sannolikhet övertas av Borganäs i Stora Tuna.

Stridigheterna 1366 tycks vara ett mindre uppror riktat mot just Grådö som av allt att döma var relativt nyanlagd. Detta år, i likhet med åren innan, var dock inrikespolitiskt synnerligen turbulent och stridigheterna i Dalarna kan ha ingått i kampen mellan Håkan Magnusson och Mecklenburgarna. Inga belägg för detta finns dock. Stridigheterna är särskilt intressanta då Grådös fas 1 överges i samband med en brand som totalförstörde hela anläggningen och efterlämnade ett rikt fyndförande brandlager som indicerar att branden var högst oavsiktlig och kom att få ett våldsamt förlopp (Hyenstrand 1972, s 9ff).

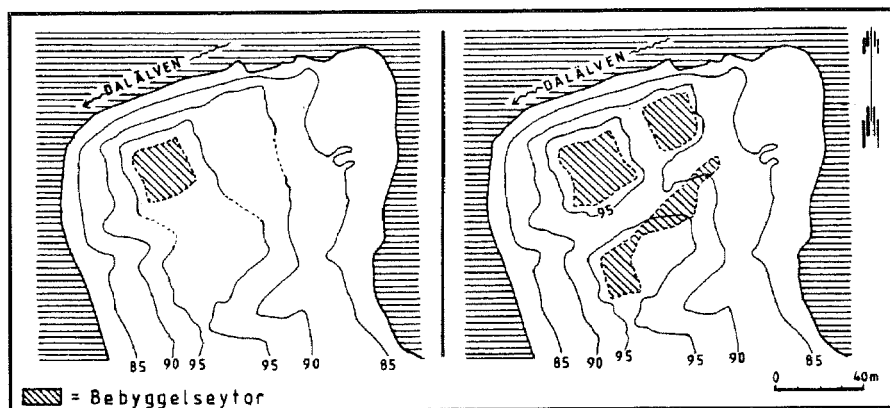

Fig. 2. Grådö skans. Bebyggelsestyor under fas 1 respektive fas 2. Efter Mogren & Svensson 1988, s 78.

Grådö i skede 1 var en märklig anläggning som manifest blickade ut över Dalälven från sitt läge på Badelunda-åsen, tjuugo meter över älvens yta. De som anlade fästet i dess första skede vannlade sig om ett så lättförsvarat och samtidigt visuellt uppenbart läge som möjligt. I övrigt gjordes inga fortifikatoriska tillägg till åsen och älven. Bebyggelsen i skede 1 präglas av en tätt sluten gårdsbebyggelse lokaliserad till den nordvästligaste delen av området. Indikationer finns även på att bebyggelsen i detta skede kan ha expanderat i nordöst men då säkert inte i någon större skala (Hyenstrand 1972, s 30). Det äldsta Grådö bestod av tre hus, tätt samlade runt en liten gårdsplan. Minst ett av husen och den troliga huvudbyggnaden hade en övervåning med svalgång och tillbyggd källare. Alla husen i detta skede var överdragna med rödfärgad lerklining och huvudbyggnadens nordöstra fot kantades av en drygt 2,5 meter bred och intill 20 centimeter djup bank av vit lera. Denna lerbank har bland annat säkert fungerat som stöd för vägen i dess utsatta läge mot älven men

hade säkerligen också en rent estetisk funktion (ibid, s 10ff).

Det lilla gårdskomplexet på åsens nordspets har med sina rödfärgade släta väggar i sydsandinavisk stil med kontrasterande vita syllar syntits väl och säkerligen väckt omgivningens uppmärksamhet. Byggnaderna förgås i brand och ett större Grådö i massiv knuttimring ser sin födelse tillsammans med vallgravar och palissader.

Nu spärras hela åsen av med befästningar i nordöst och djupa vallgravar med smala vindbryggor. Hela anläggningen höjs och planas ut med material från vallgravarna. Trots denna storsatsning ägnas ingen möda åt försköningar som i det tidigare skedet utan nu är det en relativt konventionell borganläggning vi ser. Platsen har radikalt omskapats till form och utseende om än kanske inte till funktion. Vägen har fortsatt att löpa via Grådö och anläggningens karaktär av sluten offentlighet kvarstår om än accentuerad (jfr Hyenstrand 1972, s 8ff).

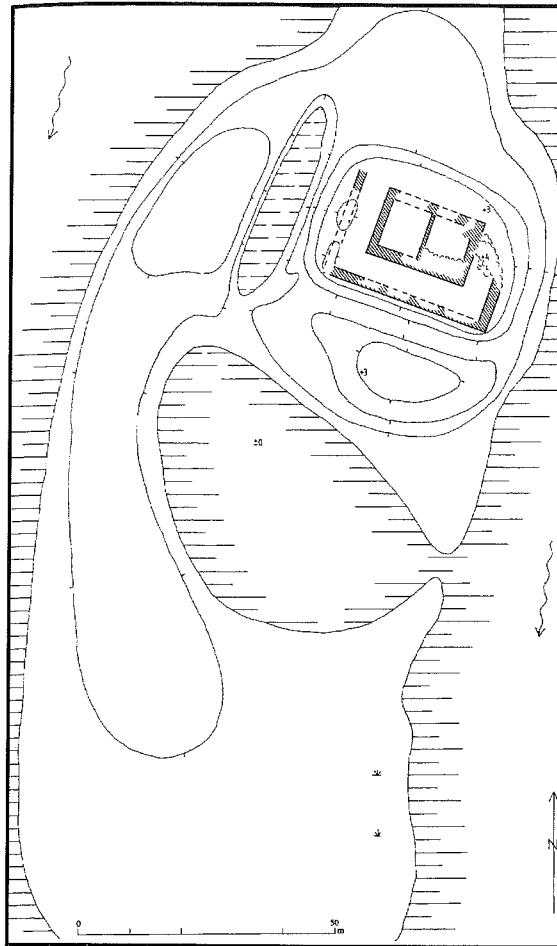

Fig. 3. Borgaholm med husruin och ön i Dalälven. Efter Lovén 1996, s 417.

Grådö var högst troligt en av kronans uppborndsplatser för dalafögderiet och som sådan viktig för kontrollen över det närliggande Bispberg och Kopparberget (jfr Fritz 1973, s 53). Emellertid är det osäkert om uppbornden fungerade särskilt väl. Rikliga fynd av järnslag i skede 1 talar för att fästet var självförsörjande. Fästet tycks ha varit oavhängigt av sitt omland, något som även Sabine Sten påvisar i sitt studium av djurbenen från Grådö. Fåren var till övervägande

del över tre år gamla då de slaktades, ett förhållande som var omvänt på Borgånäs som gjort sig berömt genom sin framgångsrika uppörd (Sten 1993, s 183ff; jfr även Monié Nordin 1999, s 43). Slaktåldern indikerar att djuren har måst göra nytta för mjölk- och ullproduktion innan slakt.

Borgaholm - stenhuset på holmen

Grådö var i sitt första skede något av en arkitektonisk anomali i omgivningen och så var även Borgaholm från samma tid. I södra änden av fjärden Håvran på en holme med det tilltalande namnet Borgaholm återfinns en medeltida befäst anläggning (fig. 3) som mest har blivit känd för att vara Engelbrekts Borganäs. Dessa spekulationer kan vi nu avfärda efter Mats Mogrens och Kenneth Svenssons utförliga studier i ämnet (Mogren & Svensson 1988, s 74ff). Anläggningen är dock av det största intresse för vår undersökning då den bland annat är områdets äldsta profana stenbyggnad bortsett från hyttorna. Fortfarande i våra dagar präglas Dalarna av en utpräglad träarkitektur.

Varför anläggs ett stenhus på en liten moränholme i Dalälven, där inte ens stenmaterialet för byggnationen kan ha räckt till? Läget är förvisso gott ur kommunikativ synvinkel såväl som fortifikatorisk. Ska anläggningen som Åke Hyenstrand föreslagit ses tillsammans med Grådö skans och som en förborg eller föregångare till denna (Hyenstrand 1970)?

Borgaholm undersöktes 1906 av Karl Trotzig, rådman i Hedemora. Undersökningen blottade grundmuren till ett 20x12 m stort hus som omgärdades av en stenvall. Husets grundmurar var upp till 2 meter breda vilket tyder på att det har varit uppfört i flera våningar. Inga spår av ytterport påträffades varför denna troligtvis befunnit sig på en övervåning. Utanför yttermuren var en torr-

grav och en vattenfylld dito, varav den senare erbjöd ett mycket gott hamnläge (Rönaby 1997, s 7f).

Fynden var sparsamma men innehöll bland annat fyra mynt, två brakteater och två penningar varav en brakteat från Magnus Erikssons regeringstid (1319-65) och de övriga från Albrekts av Mecklenburg regeringstid (1364-89). Myntfynden överensstämmer således i tid, väl med Grådö. Utgrävaren själv, Karl Trotzig, tolkade anläggningen som en bergsmannabostad (Rönaby *ibid.*) och söker vi vidare efter liknande lämningar, som faktiskt finns, ser vi att även de har i den lokala traditionen kopplats till bergfrälset.

På Tallriksholmen och Mörkö i Sätters socken återfinns två märkliga lämningar som genom sina lokaliseringar påminner om Borgaholm. Båda dessa anläggningar är belägna i goda kommunikativa lägen, invid vintervägarna mot Hedemora och i närheten av bergverken. Mikroläget är dock märkligt då de är placerade på holmar eller uddar bortom den övriga bebyggelsen. Mörkö är beläget på en udde och är provundersökt utan att daterande fynd gjorts. Enligt Christian Lovén ska denna anläggning dock i sitt ursprung dateras till medeltiden (Lovén 1996, s 426). Husgrunderna har här byggts av trä men udden är avsnörd av en stenvall (*ibid.*). Tallriksholmen är även den svagt befäst och som namnet anger belägen på en holme.

En liknande lämning har uppmärksamats av Sigurd Rahmqvist i sina studier av godsens framväxt i centrala och norra Uppland (Rahmqvist 1996).

På en udde i myrmarken i Films socken återfinns en husgrund av liknande form och storlek som den på Borgaholm, här dock utan omgärdande mur. Denna anläggning har av Rahmqvist tolkats som en sätesgård för en anonym ätt ur det lägre frälset. Närheten mellan denna gård, Ekenäs, och den senare upptagna Dannemora gruva är slående. Ekenäs ligger nu vid norra änden av gruvsjön. Dannemora gruva är belagd från slutet av 1400-talet men Rahmqvist vill ändå på goda grunder datera gården Ekenäs till 1300-talet (Rahmqvist *ibid.*, s 273 ff).

Husgrunden i Films s:n har måtten 9x25 m med intill 1,5 m breda och 1 m höga grundmurar. På södra långsidan är spåren efter en trappa med ingång på övervåningen. Borgaholms formmässiga likhet med Ekenäs för tankarna till att vi här kan ha ett lågadligt arkitektoniskt program i uppförande av gårdar i området ej präglade av frälse. Även läget i övrigt företer likheter mellan Borgaholm och Ekenäs i det att de är anlagda vid sidan om den odlade jorden i avskilt läge som Rahmqvist säger: "...en sätesgård tillkommen av ...sociala skäl, dvs. av godsägarens strävan att skilja ut sig geografiskt från det omgivande bondesamhället för att markera sin sociala position" (Rahmqvist 1996, s 274) Likheter i planlösning kan i övrigt spåras till Alsnöhus och det är kanske häriifrån inspirationen har kommit även om folkungapalatset på Adelsö var avsevärt större (jfr Thordeman 1920, s 17).

Hedemora stad - Dalarnas första

Norr om Grådö, på Badelundaåsens östra sida kom Dalarnas första stad att anläggas - ett faktum som i sig inte är så märkligt då vi betänker de två ovan nämnda anläggningarna. Grådö och Borgaholm var två, på var sitt sätt isolerade rum med begränsad tillgänglighet men belägna på platser som människorna i bygden ofta passerade.

Med en stad kom detta att bli annorlunda Även om en stad är påtagligt begränsad från sitt omland är den trots alltknuten till detsamma och drar människor till sig och inbjuder människor att bli stadsbor. Medeltidens nordeuropeiska städer är sinsemellan olika men det torde ha funnits övergripande idéer bakom städerna som gjorde dem nära besläktade. Denna idé visar sig främst genom städernas attraktionskraft och deras särställning. En särställning som främst visar sig judiciellt genom Magnus Erikssons stadslag och städernas särskilda privilegier.

Hedemora (fig. 4) har aldrig varit en stor stad men hade alltsedan 1440-talet stadsprivilegier och var även före dess (år 1414) omnämnd som "nw kallas köpstadher" (Folin 1978, s 8). 1459 tilldelas staden halv stadsrätt, 1519 nämns ett gille och under åren 1521-23 slås mynt i det av Gustaf Vasa inrättade myntverket. Den förste Vasakungen visade stort intresse för dalastaden. Förutom myntverket anlades en skola (år 1527) och en kungsgård (omnämnd förstagången 1531) (Folin *ibid.*). Hedemora stad skulle kunna karaktäriseras

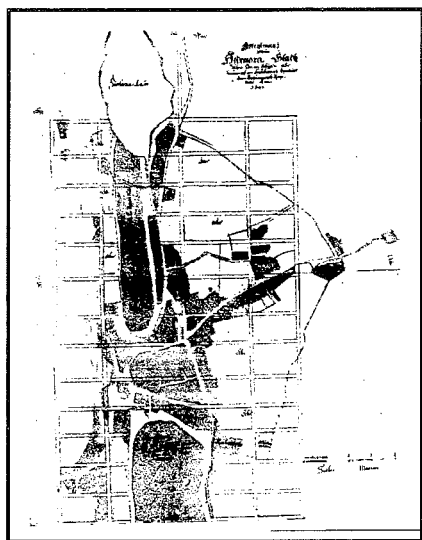

Fig. 4. Hedemora stad enligt stadsplan från 1642.
Efter Trotzig 1943, s 143.

som en förtätad landsbygd (jfr dock Andrén 1985, s 77), då staden växte fram ur byarna Gussarvet och Rusbo, detta skedde dock kanske först under 1600-talet (Folin 1978, s 26). Om staden från början anlades på dessa byars mark kan vi inte veta med säkerhet (jfr Hyenstrand 1996, s 89).

Trots stadens litenhet har en hel del kapital flödat igenom och realiserats i Hedemora, kapital som säkerligen till stor del kom från bergsbruket och som till viss del omsattes i fastigheter i Hedemora. Historikern Maria Sjöberg har studerat tingsprotokoll från 1540-talets Hedemora och funnit en tämligen stor omsättning av jordegendomar inom staden (Sjöberg 1996, s 92ff). Detta tolkar Sjöberg som ett behov för nyinflyttade stadsbor att förankra sitt burskap i jord och gård inom stadens hägn. En bild av en förtätad och förstorad bondby blott-

läggs här men trots allt med stads namn. Det verkar alltså ha varit viktigt för åtskilliga människor att vara stadsbor. Viktigt givetvis för kommers och kontakter men kanske minst lika mycket som idé och identitet. Sjöberg påpekar att 1540-talets Hedemora kan ha karakteriserats av en högkonjunktur, därav det stora antalet ekonomiska transaktioner (ibid, s 92). Detta är på intet sätt otänkbart med tanke på Gustaf Vasas intresse för staden och Bergslagen i stort. Samtidigt finns det ingenting som talar emot att det var en process som påbörjades under det föregående seklet - kanske redan vid stadens anläggning, och vi får inte glömma stadens förhistoria med intilliggande hyttor och kungligt intresse i området.

Kunskaperna om 1400-talets Hedemora är ringa. Trots en del arkeologiska undersökningar är den äldsta staden ett undflyende rum. Inga säkra spår av 1400-talets bebyggelse har påträffats förutom kyrkan. De arkeologiska iakttagelser som gjorts i den äldre staden rör främst 1600-talet och är centrerade kring Stora torget som från början varit stadens centrum. Då var torget större, något som det äldsta kartmaterialet från 1642 vittnar om (Folin 1978, s 17 resp. 10). Kyrkan är dock ur detta perspektiv belägen på en märklig plats ca 300 m sydöst om torget, i stadens utkant.

I detta sammanhang bör även nämnas den av Åke Hyenstrand framförda hypotesen att den äldsta bebyggelsen skulle ha legat invid nuvarande Hökartorget (Hyenstrand 1996, s 87). Avståndet mellan de två torgen är dock ringa och båda torde ingå i det område

som tidigt bebyggdes. Med nuvarande klens kunskaper om stadens utseende kan vi inte annat än anta att staden haft ett torg varpå de omtalade marknaderna hölls. Var detta torg sedan låg får vi lämna därhän så länge. Under 1980-talet har ytterligare arkeologiska undersökningar bedrivits i Hedemora stad, vilka ej finns redovisade i rapporten Medeltidsstaden (Folin 1978; jfr till exempel Öhnegård 1988). Dessa har så vitt jag kunnat se ej tillfört någon ny kunskap om den medeltida staden. En ny sammanställning och utvärdering skulle dock vara av stort intresse.

Med den medeltida staden och den till torgetsamlade kommersen skapades en i området ny offentlighet med noggrant reglerade verksamheter. Detta rum kom, uttryckt med Axel Christophersens begrepp, att förmedla en urban kultur och identitet baserad på feodala och i detta sammanhang förkapitalistiska värderingar (Christophersen 1997, s 12). Genom att en eller flera krafter bestämde att en liten del av Badelundaåsens östslutning skulle skilja sig från omlandet med särskild lagstiftning och verksamhet, skapades incitamentet för människor att söka medlemskap - eller att avstå, av tvång eller av fri vilja. De som kunde och valde att bli stadsbor tycks ha varit beredda att betala ett relativt högt pris för detta (Sjöberg 1996, s 102 ff).

Mons Domini - klostret

Sveriges nordligaste kloster anlades i Husby socken 1486 efter en donation 1477 (om detaljer för tillkomsten: se

Winroth 1987, s 142) Klostret, tillhörigt cistercienserorden tillkom på initiativ av frälsemannen Ingel Jönsson Puke och dennes hustru Birgitta Sonesdotter (Swartling 1962, s 101). Det fick en kort tillvaro och drogs in till kronan i omgångar från 1538 (Swartling *ibid.*).

Gudsberga kloster är beläget på typiskt cistercienservis, i tassemarken bortom den centrala bebyggelsen, invid ån mellan Flinsjön i väster och sjön Dormen i öster. Klostret anlades genom donationen på gården Riddarhyttan och från första stund var verksamheten intimt kopplad till järnframställningen genom bland annat delar i Bispbergs gruva (Winroth 1987, s 142). Kanske var det därför som abboten i Alvastra medverkade aktivt till anläggandet.

De källor som finns bevarade rörande Gudsberga klostrets ägor och ekonomi rör annars mest jordegendomar, vilka klostret hade gott om, trots intresset i järnframställningen (Winroth 1987, s 147). Det är förvånande att detta Sveriges nordligaste kloster kom att bli så rikt på blott fyra decennier och det i en tid när cistercienserorden hade gått kraftigt tillbaka och tappat sin tidigare stora betydelse. Vid den årliga kontributionen till ordens huvudsäte i Clairvaux bidrar Gudsberga med mest pengar tillsammans med Roma kloster. En nedgång kan dock snart skönjas då Gudsberga år 1520, i samband med en extrataxering betalar minst av cistercienserordens kloster i Sverige (Winroth 1987, s 142) Flera frågor kring Gudsberga är intressanta. Hur kunde det bli så relativt rikt vid en tid då det inte

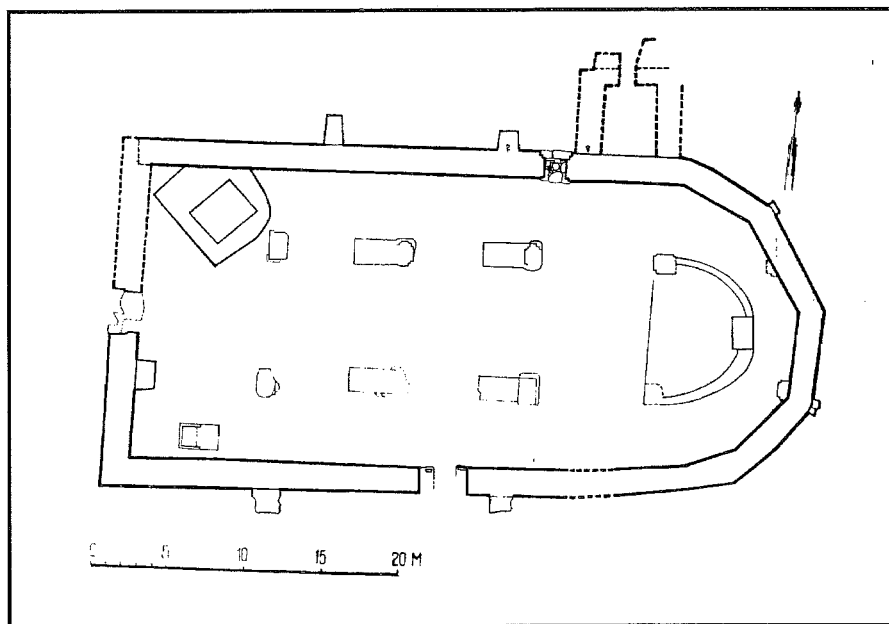

Fig. 5. Plan över Godsberga klosterkyrka. Efter Swartling 1962, s 103

längre var på modet att stödja denna typ av klosterverksamhet? Varför ville donatorerna ha ett kloster i S:t Bernardi efterföljd och inte ett kloster tillhörande någon mendikantorden? En fråga som anknyter till den första är hur kapital tillfördes för att genomföra byggandet av en så monumental klosterkyrka (fig. 5) som vi nu återfinner invid det forna Klosters bruk?

Att den ursprungliga donationen gick till cistercienserorden kan mycket väl hänga samman med ett personligt religiöst intresse för just denna orden hos Puke och Sonesdotter. Det var den senare som fullföljde donationen i samband med anläggandet knappt tio år efter makens död. En skepsis mot mendikanterna kan även ha varit vägle-

dande och omöjliggjort dessa som förmanstagare. Ett annat skäl skulle kunna vara ett sedan länge nedärvt feodalt och kungligt ideal som gynnade cistercienserna i anläggandet av ett kloster på jungfrulig mark, och cistercienserordens eget intresse för bygden och bergshantering (Winroth *ibid*, s 149). Bakom de första donatorerna och även de senare döljer sig ett flertal biskopar och företrädare för ätterna Svinhuvud, Natt och dag och Sparre, för att bara nämna några. Ett av donationsbrevet var för övrigt bevittnat av riksföreståndaren Sten Sture och ärkebiskopen Jakob Ulfsson (Winroth *ibid*, s 143).

Vilka skälen än var kom Gudsberga kloster att förändra sitt landskap under den korta tid som det var i bruk. Da-

larna var nu etablerat med både borgar, en stad med borgare, stormannagårdar i sten och kloster.

Detskriftliga källmaterialet från klostret är skralt men traditionen utpekar ”den helge abboten Staffan” som den förste abboten och traditionen kring denne låter oss ana anspråken att skapa ett alldeles eget helgon. I Hedemora kyrka skall det enligt den kände historieförfalskaren Nils Rabenius ha funnits ett korvigat åt denne Staffan (Trotzig 1943, s 50) och strax norr om klosterkyrkans ruiner står den helige Staffans stol. Stolen är en naturbildning som har stora likheter med en stol. Materialet förtäljer oss inte om dessa planer fanns, och om de i så fall fick stöd från kyrkligt håll, eller om de var folkliga traditioner. Vi vet dock att klostret satte sina spår.

För den som besöker Kloster idag finns förutom det vackra bruket med sin herrgård och den hänförande naturen endast en 44 m lång och 21 m bred kyrkoruin att beskåda. Klosterkyrkan var uppförd av natursten och tegel, dess ursprungliga höjd är okänd. Vid den arkeologiska undersökningen återfanns rikligt med glas från de troligen talrika och stora fönstren. Ett fynd av en troligtvis importerad apostelfigur gjordes även. Kyrkan var säkerligen storslagen med kryssvalv och koromgång men inte särskilt välbyggd. Planen blottar en skevhet i koret och koromgångens innermur är av högst varierande tjocklek (Swartling 1962, s 105 ff) Vid undersökningarna invid den södra muren, där klostergården med korsgång och övriga byggnader torde ha stått, hittades ingenting. Undersökningar var för-

visso anspråkslösa i omfång men inte ens några förtagningar i murarna kunde återfinnas. Var alltså resterande klosterbyggnader av trä som tidigt skattat åt förgängelsen eller grävde man på fel plats?

Söder om kyrkoruinen kan man se ett par vaga förhöjningar som kan dölja dormitorium eller någon annan byggnad. Det finns en mur omtalad runt klostret. Om denna var en bildlig mur, reell dito eller ett plank är omöjligt att veta, klostret torde dock ha varit väl avgränsat (ibid, s 108ff)

Ett kloster är en plats som präglas av stor slutenhet. Det är inte öppet för den förbiresande eller för allmogen i bygden. Vi kan gott tänka oss att Gudsberga var en sluten plats för de flesta som hade anledning att passera förbi. För klostrets landbor och andra tjänare måste detta ha varit än mer påtagligt då de skulle tjäna och bidra men ej släppas in och se härligheten. Gudsberga var ingen offentlig plats i ordets direkta bemärkelse men en offentlighet i det att den stora kyrkan låg där den gjorde och symboliskt talade till människor som passerade. Ingen kunde passera klostrets gränser utan att påtalas det faktum att detta var en sluten men väl synlig värld. Genom traditioner och rykten visste människor vad som försiggick inom klostret men detta fick man aldrig se med egna ögon. Genom Gudsberga fick människorna i Husby och Hedemora med omnejd sig påtalat maktens hemlighet.

Heterotopier och makten över rummet

Genom exempel från Grådö skans, från den befästa troliga bergsmansgården Borgaholm, den medeltida staden Hedemora och från klostret Gudsberga har jag försökt påvisa betydelsen av att se dessa platser i deras anläggningsskeden och den betydelse som de fick för sin omgivning. Platserna är sinsemellan olika men genom anammande av ett för det medeltida Dalarna, nytt och främmande arkitektoniskt språk utövar de makt. På det nationella planet var ingen av dem unik, det var ej heller deras arkitektur. På det lokala planet var de dock unika och genom sina troligtvis korta och sammanlänkade anläggningstider kom de att få stor betydelse för Dalarna och dess invånare.

Genom sitt läge och sin märkliga färgrika, arkitektur kom Grådö i sin första fas att förmå människor att förhålla sig till fästet. Den märkliga arkitekturen ger vid handen att det symboliska etablerandet i sig kan ha varit syfte nog. I senare fas kom anläggningen att få en form som mer liknar former hos andra fogdeborgar.

Genom anläggandet av en befäst gård i sten, något för sin tid högst ovanligt, etableras en lågfrälsearkitektur i Dalarna. Med sin annorlunda estetik och sitt avskilda läge drog sig den troligtvis mäktige personen på Borgaholm ifrån sin omgivning. Platserna var dock på intet sätt ett isolat. Med sitt kommunikativt goda läge gjorde sig anläggningen och dess invå-

nare bemärkta i landskapet.

Gudsberga kloster är den kanske märkligaste heterotopin i undersökningsområdet. Hit fick inte allmogen komma annat än för att betala sin avrad. Klostret kom med största sannolikhet att visualisera maktens ofentlighet på ett för Dalarnas inbyggares hittills inte skadat sätt. All den verksamhet som bedrevs inom klostrets stängda portar och all den härlighet som den stora klosterkyrkan utstrålade var endast för avlägset betraktande. Husby sockens invånare förvandlades till den kyrkliga och feodala maktens voyeur.

När den första staden Hedemora anläggs skapas en ny typ av heterotopi. Här får människor möjlighet att bli en del av en urban identitet, vilket flera människor är beredda att betala ett högt pris för. Staden ställer krav på sina borgare men de får samtidigt företräden, kommersiella såväl som kulturella.

I vilken utsträckning anläggandet av dessa platser förändrade en lokal identitet är svårt att uttala sig om. Landskapet blev dock en del av riket trots att flera särdrag kom att leva kvar, såsom till exempel vanan att göra uppror. Tydliga särdrag som i Siljansbygden går dock ej att spåra om de någonsin har funnits. I den process som inleddes med anläggandet av Grådö kom södra Dalarna att lämna den sonderweg som landskapet tidigare haft och genom bergsbrukets stora betydelse för riket kom flera heterotopier att anläggas för att stärka greppet om bygderna.

Jonas Monié Nordin är doktorand i arkeologi
vid Stockholms universitet.

Anmärkning: Materialet från Grådö har ställts till mitt förfogande av professor Åke Hyenstrand som själv ledde undersökningarna där 1965 och 1968-70. För detta och för Åkes beredvillighet att dela med sig ur sin stora kunskapsbank är jag djupt tacksam. Arbetet med Grådö ingår i mitt avhandlingsarbete under handledning av Åke Hyenstrand.

Litteratur

- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°. Nr 13.
- Boëthius, G. 1929. *Dalarna skildringar av natur, folk och kultur*.
- Christophersen, A. 1997. *Byer? Hvilke byer? Tanker om byutviklingen i Norge i middelalderen*. META 1997: 4.
- Ersgård, L. 1997. *Det starka landskapet En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 21.
- Folin, C. 1978. *Hedemora. Medeltidsstaden 8*. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport.
- Foucault, M. 1986. *Of other spaces. Diacritics A Review of Contemporary Criticism*. Spring 1986.
- Forsslund, K.-E. 1918-39. *Med Dalälven från källorna till havet*.
- Fritz, B. 1972-1973. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434*. Stockholm studies in history 16 & 18.
- Habermas, J. 1984. *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*.
- Hyenstrand, Å. 1970. *Fogdegårdarna vid Grådö. Södra Dalarnas tidning 14 maj 1970*.
- Hyenstrand, Å. 1972. *Undersökning av medeltida befäst gård. Hedemora nr 8*. Rapport. Manus ATA.
- Hyenstrand, Å. 1974. *Järn och bebyggelse. Dalarnas hembygdsbok 1974*.
- Hyenstrand, Å. 1996. *Tankar om det äldsta Hedemora*. Hedemora red. Maths Isacson.
- Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. KVHAA Handlingar.
- Mogren, M & Svensson, K. 1988. *Bondeplågårens borg. Om och kring undersökningen av Borganäs*.
- Monié Nordin, J. 1999. *Makt och folklig kultur i medeltidens Dalarna. Aktuell arkeologi VII Stockholm Archaeological Reports nr 36*. Nordström, P. & Svedin, M. (red.).
- Rahmqvist, S. 1996. *Sätessgård och gods De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförenings tidskrift nr 53.
- Rönnby, J. 1997. *Håvran Ledningsdragning mellan Grådö och Brunna. Marinarkeologisk utredning Dalarna Hedemora socken*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. UV Stockholm, Rapport 1997.7.
- Sjöberg, M. 1996. *När Jöns Pedersson var i Hedemora. Hedemora - folk och bygd*. Maths Isacson (red.).
- Sten, S. 1993. *Food and Husbandry at Mediaeval Castles and Manors in Sweden. Castella Maris Baltici I*. Red. Drake, K.
- Swartling, I. 1962. *Gudz heliga Clöster i Dala. Från Dalarnas forntid och medeltid. Dalarnas hembygdsbok 1962*.
- Thordeman, B. 1920. *Alsnö hus. Ett svenskt medeltidspalats i sitt konsthistoriska sammanhang*.
- Trotzig, K. 1943-44. *Hedemora stadshistoria. En hembygdsbok*.
- Winroth, A. 1987. *Den världsliga grundvalen för Gudsberga kloster Ett senmedeltida klosters ekonomiska förhållanden. Bebyggelsehistorisk tidskrift 13, 1987*.
- Öhnegård, V. 1988. *Arkeologisk schaktkontroll*. Riksantikvarieämbetet. UV Rapport 1988:3.

Den historiska arkeologin i Finland under 1990-talet

Karim Peltonen, Georg Haggrén & Marianna Niukkanen

Abstract

Historical archaeology in Finland in the 1990's

The origins of Finnish historical archaeology lay back in the 19th century. However, the final breakthrough of the subject as a discipline concerning the material remains of medieval and later periods took place relatively late, in the end-1980's. During the last decade the volume of historical excavations has increased more than in any other branch of Finnish archaeology. At the same time, a multidisciplinary approach, a variation of themes and a more profound knowledge of the material culture have raised. The article is a concise review on the close past of historical archaeology in Finland as well as its present research themes and challenges in the near future. Manors, rural sites, urban archaeology, production, and marine archaeology are discussed closer.

Rötterna till den historiska arkeologin i Finland sträcker sig till 1800-talet. Det definitiva genombrottet som ett vetenskapsområde för forskning om de materiella lämningarna från medeltiden och tidigmodern tid fick denna form av arkeologi dock rätt sent, egentligen först i slutet av 1980-talet. Under de senaste tio åren har den historiska arkeologin vuxit mest av alla arkeologiska delområden. Denna artikel är en kortfattad översikt om den historiska arkeologins närhistoria i Finland och om nutida

forskningsteman samt den närliggande framtidens utmaningar.

[Kommentar: I Finland anses medeltiden börja först från och med 1100-talet då de västra delarna av landet sammanfogades till en del av Sverige. Som en fast punkt har vanligtvis tidpunkten för det första korståget använts, d.v.s. Erik den Heliges korståg till Finland ca år 1150. I Finland kallas 1000- och 1100-talen för korstågstiden. För östra och norra Finlands del är dateringarna senare. I

Savolax och Karelen anses den historiska tiden börja först vid övergången mellan 1200- och 1300-talet, d.v.s först efter det s.k. tredje korståget. I Lappland är motsvarande tidpunkt 1600-talet.]

Den historiska arkeologins utveckling

Det intresse som fanns kring vårt lands medeltida kulturarv och dess arkeologiska forskning under åren före sekelskiftet 1900 minskade under 1920-talet (Gardberg 1984, s 69; Drake 1999). Med undantag för studier av Åbo stadsområde och vissa landsbygdsorter, koncentrerades sig den medeltidsarkeologiska forskningen på borgar, slott och kyrkor ända till slutet av 1970-talet. Det var byggnadsarkeologiska undersökningar som främst utfördes i samband med restaureringsarbeten. Denna inriktning medförde att medeltiden framför allt blev konsthistorikernas (och historikerernas) område, medan de "riktiga" arkeologerna koncentrerade sig på den förhistoriska tiden, d.v.s. tiden före 1150. Man har hittills inte forskat så mycket i orsakerna till denna dualism, men exempelvis Derek Fewster har framfört teorin att orsakerna främst skulle ha varit nationalistiskt-ideologiska. Med tanke på den nyfödda nationens identitet var det viktigt att finna en egen nationell guldålder. Denna lokaliserades till den yngre järnåldern, till stamhället före "den svenska kolonialismen". I det rådande paradigmet sågs medeltidens kultur som nationellt främmande och ointressant, medan man inom järnåldern forskade kring äkta

finsk kultur (Fewster 1994 och 1999, s 13-20).

Den skarpa uppdelningen i ett arkeologiskt och ett konsthistoriskt fält varade ända fram till 1970-talet (Gardberg 1984, s 69; Taavitsainen 1999, s 6-8) men, som Gardberg (ibid.) konstaterat, låg orsaken inte så mycket i revirtänkande som i ett bristande intresse bland arkeologerna som sysslade med den förhistoriska tiden. Branschens utveckling under 1970- och 1980-talen är svärgestaltad och orsakerna som påverkat den svåranalyserade. Anledningen till detta är att man inte forskat i den historiska arkeologins idé- eller lärdomshistoria, och att man t.ex. inte samlat tillförlitlig statistik om kvantiteten och kvaliteten av utgrävningarna före mitten av 1980-talet. Det temanummer som behandlade den historiska tidens arkeologi och som utkom i *Historisk tidskrift för Finland (HTF)* 3/1977 är dock en klar milstolpe för medeltidsarkeologin i Finland och belyser åtminstone till en del utvecklingen under 1970-talet. Den strävan som då fanns att arkeologisera medeltidsforskningen, genom att påvisa att arkeologin kunde ha en mera betydelsefull roll än endast som hjälpvetenskap eller -metod inom forskningen, verkar ha haft en central roll. Modell hämtades främst från Sverige och speciellt Eric Cinthios texter (Sarvas 1977).

Under 1980-talet började professionella arkeologer arbeta med medeltiden på heltid i Finland. Dessa var dock till största delen sådana som börjat sin bana inom den förhistoriska arkeologin. Det odiskutabla centret för denna tids

medeltidsarkeologi var Åbo. Stadens historiska bakgrund som en av det svenska rikets största städer under medeltiden och dess rika medeltida kultur-lämningar placerade staden i en exceptionell position i förhållande till övriga finländska orter. Den centrala faktorn i staden var landskapsmuseet som under 1980-talet genomförde 1-2 utgrävningar per år i stadsområdet men också på andra håll i Egentliga Finland. Av stadsutgrävningarna var de s.k. Mätjärviutgrävningarna 1975 och 1982 särskilt betydelsefulla (Pihlman och Ikäheimo 1985). I den senare av dessa hade de naturvetenskapliga metoderna (främst paleobotaniska) för första gången en central del i resultaten (Drake 1992). Förutom landskapsmuseet spelade även Åbo universitet (fi. Turun yliopisto) en aktiv roll. Dess arkeologiska institut utförde redan under 1970-talet egna undersökningar i bl.a. det övergivna medeltida stadsområdet i Ulvsby och på Pahka bytomt i Lundo. På andra orter var forskningsaktiviteten ännu lägre, men på Åland fick den historiska tidens arkeologi ett betydande fotfäste i och med undersökningarna av Kastelholms slott och Hamnö franciskanerkonvent på Kökar (om Hamnö: Gustavsson 1994).

Den historiska arkeologin under 1990-talet

Om 1970- och 1980-talen var ett slags förstadium med Åboförtecken, så har utvecklingen under 1990-talet betytt ett definitivt genombrott och en stabilisering för den historiska arkeologin. Ändå står den historiska arkeo-

login i Finland ännu på en rätt låg teoretisk nivå. Man har först och främst publicerat empiriska forskningsresultat. Utmärkande för det gångna decenniet var att ämnet och forskningen spreds till alla universitet som undervisar i arkeologi (Helsingfors, Åbo och Uleåborg). Dessutom blev undersökningsobjekten mångsidigare. Utöver detta har branschen dessutom blivit mera tvärvetenskaplig, främst i och med att de naturvetenskapliga metoderna har blivit mera allmänna, men även p.g.a. att avståndet mellan de humanistiska ämnena har minskat. Inom den arkeologiska verksamheten har detta reflekterats i en markant uppgång i antalet utgrävningar och olika forskningsprojekt. Samtidigt finns en ny generation forskare som, i motsats till tidigare, direkt utbildat sig till arkeologer med den historiska tiden som huvudämne. I detta avseende kunde man säga att situationen normaliserats. Den historiska arkeologin behöver med andra ord inte längre motiveras enskilt och den har blivit ett delområde i medeltidsforskningen och en del av den arkeologiska vardagen.

Året 1994 framträder som en slags vattendelare. Man kan säga att den historiska arkeologin då definitivt befäste sin ställning. Nämnda år publicerades bl.a. Markus Hiekkans avhandling om dateringen av gråstenskyrkorna inom medeltida Åbo stift (Hiekkänen 1994) som väckte en hetlevrad debatt och ett nytt temanummer om medeltidsarkeologin i HTF 3/94. Även om diskussionen kretsade kring ett klassiskt ämne, nämligen kyrkorna, väckte denna stundtals rätt så hektiska debatt (speciellt angående kyrkorna på Åland) ett

stort intresse för medeltiden och medeltidsforskningen. Utvecklingen hade dock börjat tidigare. Bland annat hade utgrävningarnas antal stadigt vuxit sedan mitten av 1980-talet. 1990 grundades "Sällskapet för medeltidsarkeologi" i Finland (Drake 1994). Det fanns även en klar beställning för ämnet. Exempelvis inom Helsingfors universitet intresserade man sig för den historiska arkeologin genom undersökningarna av Gammelstaden i Helsingfors (1989-1993) och redan år 1992 grundades en studiecirkel och ett forskningsprojekt angående sätes- och kungsgårdarna. Tiden präglades också av ett allmänt intresse för medeltiden. Vid Helsingfors universitet grundades en historisk-filologiskt betonad studieenhet för medeltidsforskning och ungefär samtidigt grundades även "Föreningen för medeltidsstudier och -forskning - Glossa."

[Kommentar: I framtiden kommer någon säkert att framföra det öppnare utrikespolitiska klimatet i Finland och speciellt landets inträde i Europeiska unionen som en delorsak till utvecklingen. Detta framkallade möjligen sökandet efter det europeiska och internationella som olika forskningsämnen. De under 1990-talet framsprungna yngre forskarna representerar även en slags Interrail-generation, van vid internationellism och internationellt tänkande, för vilken nationalismen inte har spelat en lika stor roll.]

Forskningsteman

Genom uppsvinget inom forsk-

ningen kring den historiska arkeologin har intresset inte enbart begränsats till medeltiden utan inbegriper även tidigmodern tid och t.o.m. den moderna tiden. Frälsegårdarna, städerna, produktionen i samband med industriell verksamhet (industriell arkeologi) samt marin arkeologin är forskningsteman som klart tilltagit under 1990-talet. Å andra sidan har den byggnadsarkeologiska forskningen tydligt minskat i och med denna utveckling. Orsaken är inte svårfunnen. Den svenska tidens (före 1809) byggnadsarv är kvantitativt sett inte stort i Finland. Huvuddelen av denna tids äldre period representeras av ca 100 medeltida kyrkor och ett tiotal borgar, som till största delen restaurerats under 1960- och 1970-talen. Nya restaureringsprojekt har sällan verkställts bland dessa objekt vilket betyder att forskningsbehovet har tillfredsställts med hjälp av endast några forskare. De mest betydande undantagen utgör Kastelholms och Kustö slott. (Kastellholms slott, Kastelholm 1-; Kuuusistonlinna). Äldre dokumentation har dock analyserats i t.ex. Kari Uotilas doktorsavhandling (Uotila 1998).

Frälse- och kungsgårdarna

Av de under medeltiden och i början av den nya tiden grundade eller tillblivna frälsegårdarna i Finland bildar ca. tjugo säterier en skild grupp, vars huvudbyggnader har karaktären av ett slott byggt i sten. Intresset för denna klart urskiljbara grupp av byggnader var stort kring sekelskiftet 1900 och några av dem undersöktes även med arkeologiska metoder under perioden 1910-

Fig. 1. Utsikt över Muntola udde i Bjärnä där Näse kungsgård har legat. Trots modernt jordbruk är platsen ett välbevarat och unikt kulturminne från äldre vasatid.

1940. Intresset avtog dock och under de följande femtio åren utfördes nästan enbart byggnadsforskning vid några frälsegårdar. Först i slutet av 1980-talet vaknade intresset på nytt. Av de första rent arkeologiska projekten från denna tid märks den mindre utgrävningen i Gennäs i Pojo samt de år 1989 påbörjade utgrävningarna i Laukko i Vesilax (Uotila 1996). Under det följande decenniet utvidgades frälsegårdsforskningen och nya objekt, som Svidja gård i Sjundeå och en frälsegård och två kungsgårdar i Bjärnä, upptogs i forskningen. Även utgrävningarna i Laukko fortsatte genom hela 1990-talet.

Frälsegårdsforskningen i Bjärnä hörde till det projekt som startades vid Helsingfors universitet. De tre ställena i Bjärnä som valdes till undersökningsobjekt för projektet representerade både

kronan och frälset (Helgå och Näse kungsgårdar och Melkkilä säteri). (Fig 1). Vid de undersökningar som gjordes åren 1992-1995 kunde man spåra kungsgårdarnas ekonomi och deras plats inom förvaltningen. Man kunde även granska kungsgårdarnas förhållande till underliggande hemman och till transportlederna, alltså det s.k. maktens landskap. Fynden i anslutning till undersökningsorterna samt väl bevarade strukturer och stratigrafi gav i sin tur upplysningar om bruket av gårdarnas tomtmarker och deras historia (Haggrén et al. 1998; Niukkanen 1997).

Utgrävningarna vid Svidja i Sjundeå gjordes i samband med gårdens restaurering, men det vetenskapliga resultatet visade sig vara betydelsefullt. Av två relativt småskaliga utgrävningar fick man under 1996 och 1997 ett mycket rikt

och mångsidigt fyndmaterial som härstammar från senmedeltid till 1700-talet. På basen av materialet kan man urskilja tre klara bruksperioder för gården, av vilka speciellt den till 1500-talets slut daterade perioden uppvisar en anmärkningsvärt rik och mångsidig materiell kultur. Detta torde höra ihop med gårdens dåvarande ägare och hans ekonomi, nämligen riksmarsken Klas Fleming (Niukkanen 1998).

Förutom de ovannämnda undersökningarna under 1990-talet utfördes även arkeologiska räddningsgrävningar och förundersökningar vid vissa andra frälsegårdar (bl.a. Kankas i Masku, Jutikkala och Rapola i Sääksmäki). Undersökningarna har hittills koncentrerat sig till enskilda gårdar och resultaten har varit lovande. Att placera in dessa iakttagelser i större sammanhang försvaras dock av att forskningen inte varit tillräckligt omfattande. Man vet exempelvis inte om det är möjligt att påvisa skillnader bland inlands- och kustfrälsegårdarnas materiella kultur och deras spatiala kontext. Helhetsbilden av frälsegårdar och deras betydelse är således fortfarande väldigt öppen och ofullständig. Situationen kommer inte att rättas till innan en systematisk och helhetsomfattande inventering utförts.

Landsbygden

Forskningen angående landsbygden utanför frälsegårdarna har varit liten till omfattningen. Projekt som är värda ett omnämnande är utgrävningarna i Mulli i Reso, Polvijärvi och Papinniemi i Uukuniemi som trots småskaligheten

gett mycket ny kunskap. Utgrävningarna i Reso som tillhörde den västliga åkerbrukskulturens område visar att samma bytomt varit i användning redan under korstågstiden (1000-1100-talen) och att det finns en klar kontinuitet till medeltiden (Vuorinen 1997). De två övriga undersökningsobjekten representerar det totalt annorlunda östra kulturområdet, som präglades av sin placering mellan öst och väst samt av sin på svedjebbruk baserade ekonomi. I Papinniemis historia finner man t.o.m. en smula dramatik; platsen representerar den ödeläggelse av bebyggelsen som drabbade den karelska ortodoxa befolkningsgruppen till följd av religionsförföljelse under Karl X Gustavs krig. Hittills har man endast undersökt en bråkdel av Papinniemi, men platsen har tydligen inte varit i användning efter ödeläggelsen. Härmed formar den en unik, sluten fyndenhet från senmedeltiden till 1600-talet (Laakso 1997).

Bebyggelsehistorien i Sotkuma i Polvijärvi utsträcker sig enligt skriftliga källor åtminstone till 1500-talet och den torde tillhöra samma östra kultursfär som Papinniemi. Fynd äldre än 1600-talet som kunde vara arkeologiska bevis för svedjebbrukskulturens rörlighet saknas fortfarande i materialet. Ett annat intressant resultat från Sotkuma är att den s.k. slaviska-karelska keramiken (som i det närmaste liknar järnålderskeramik) i bondekulturen varit i bruk långt in i den historiska tiden, ända till första hälften av 1700-talet (Pesonen 1998).

Den ringaarkeologiska aktiviteten kring landsbygdens bebyggelse lämnar ett bety-

dande gap i forskningen om det medeltida och tidigmoderna samhället. Detta betyder att kunskapen om fenomen som kontinuiteten och expansionen i den förmedeltida bebyggelsen i sydvästra Finland är ringa. Det samma gäller den bosättningsexpansion som skedde i området, liksom skillnader och likheter i böndernas och frälsets materiella kultur. Även östra Finlands bebyggelsedynamik, främst den karelska bosättningens spridning från Ladoga mot nordväst under medeltiden och den senare savolaxiska kolonialiseringen från sydväst i riktning mot nordost, skulle kunna framträda på ett helt nytt sätt med hjälp av arkeologiska metoder. Det mest problematiska med den bebyggelsehistoriska forskningen har varit att fältet behärskats av historiker som inte intresserat sig för arkeologisk information. En delorsak kan också vara att den förhistoriska tidens arkeologer sannolikt inte kunnat eller brytt sig om att identifiera material från den historiska tiden, som framtagits under utgrävningar rörande järnåldern i sydvästra Finland. Man har också ansett sökandet efter den tidigaste bybebyggelsen som onödig eftersom man i allmänhet trott att yngre bosättning förstört spåren av äldre sådana. Utgrävningarna i Mulli i Reso och i kungsgårdarna i Bjärnå bevisar dock att det även på undersökningsplatserna på landsbygden kan finnas väl bevarad stratigrafi, trots de moderna markanvändningsmetoderna. För att råda bot på situationen borde man åtminstone inventera kärnomsrådena i sydvästra Finlands medeltidsbebyggelse och klargöra eventuella bytomter exempelvis genom en jämförelse av de äldsta jordeböckerna och det historiska kartmaterialet. I östra Finland är situationen mer problematisk. Det finns så gott som inga bevarade skriftliga

källor angående den tidigaste bosättningen och svedjebrukskulturens rörlighet försvårar spårandet av bytomterna.

Stadsarkeologi

En av de största utmaningarna som den finländska arkeologin står inför inom den närmaste framtiden kommer att vara den starka tillväxten inom den stadsarkeologiska forskningsverksamheten. I Finland finns i dag 21 städer vars lämningar från tiden före 1720-talet anses lyda under fornminneslagen. Av dessa är fyra grundade under medeltiden, fem under äldre Vasatiden och resten under stormaktstiden. Stadsbildningen är således ett rätt ungt fenomen i Finland. Huvuddelen av städerna är små trästäder vid kusten där byggnadsbeståndet från tiden före 1800-talet är litet och där en stark byggnadsverksamhet skett i centrum av städerna från och med 1960-talet. (Fig. 2).

Före 1980-talet hade större utgrävningar utförts endast i Åbo förutom vissa sporadiska provundersökningar i några andra städer. Under 1980-talet växte intresset för stadsarkeologin och dess möjligheter och man började även utföra grävningar i de tidigmoderna städerna Uleåborg, Gamlakarleby, Borgå och Gammelstaden i Helsingfors. Samtidigt öppnades ögonen för stadsarkeologins säregna problematik och metodologiska frågor.

Antalet stadsutgrävningar har klart vuxit under 1990-talets gång. I början av årtiondet gjordes 1-3 utgrävningar per år medan antalet det senaste året var

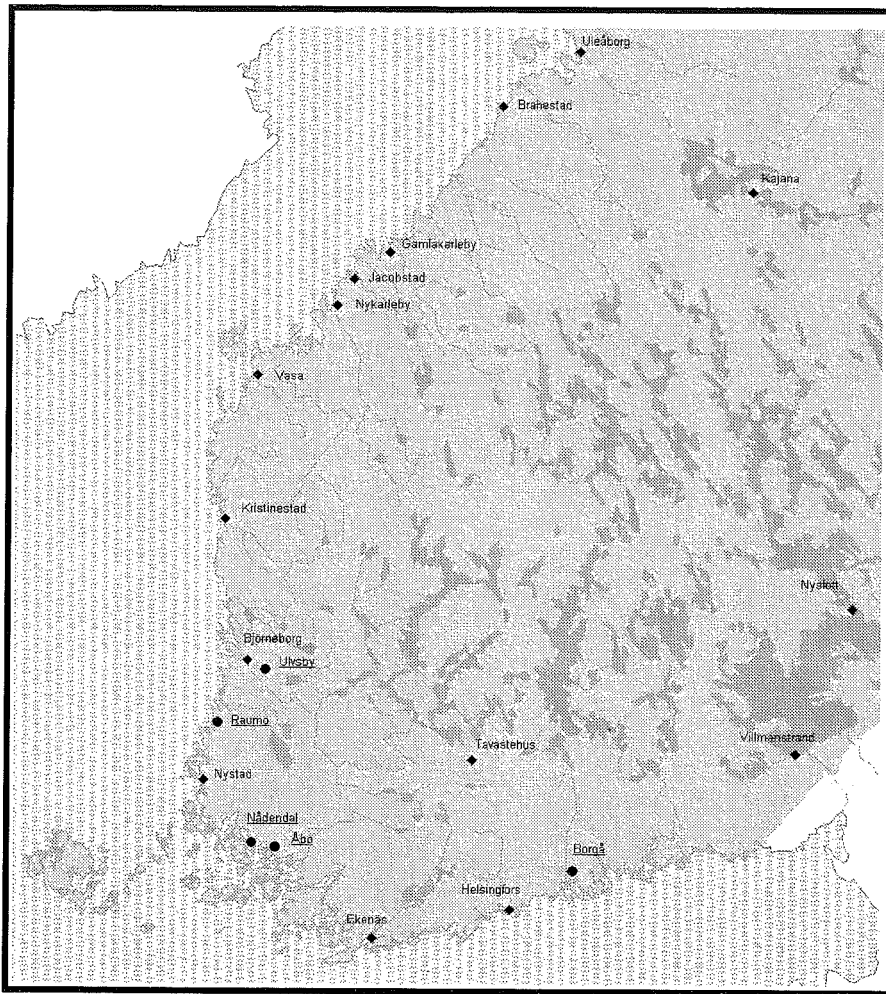

Fig. 2. Medeltida och vasatida städer i Finland. Medeltida städer är understrukna.

uppe i tio. Man har också börjat gräva i allt yngre städer från stormaktstiden. Största delen av utgrävningarna har varit räddningsutgrävningar bekostade av byggherren i enlighet med fornminneslagen. Årtiondets största och mest betydelsefulla utgrävningar ägde rum på platsen för Aboa Vetus-museet (1992-95, även kallad Rettigs tomt) och på Åbo Akademis tomt (1998) i Åbo samt i den under Vasatiden grundade Gam-

melstaden i Helsingfors (1989-1993/1997-1999). (Fig. 3.). Dessa undersökningar har påvisat de arkeologiska metodernas ovärderliga betydelse vid sidan av arkivforskningen och de har på ett väsentligt sätt förändrat bilden av städernas materiella kultur. (Haggrén 1997; Narinkka 1994). Det senare gäller främst för mångfalden i importvarorna och i det organiska materialet. Forskningsresultaten har väckt intresse

Fig. 3. Senmedeltida huslämningar på Åbo Akademiens tomt.

även internationellt. I några av de städer som grundats på 1600-talet har man redan samlat ett ganska stort arkeologiskt material, t ex Torneå och det Helsingfors som flyttades från Gammelstaden till den nuvarande stadskärnan; Estnäsudden. Trots detta har man i de flesta städer fortfarande inte gjort några som helst arkeologiska undersökningar.

Under senare år har man uppmärksammat den ökande förstörelsen av kulturlagren i städerna, vilken sker till följd av byggnadsarbeten och kommunaltekniska arbeten. För landets fyra kvarvarande medeltida städer gjordes under 1980-talet rapporter efter modell av det svenska projektet Medeltidsstaden (Medeltidsstaden 1-4) men från de yngre städerna saknas fortfarande arkeologiska basutredningar och inventeringar, med undantag för Gammelstaden i Helsing-

fors (Heikkinen 1989). Inventeringsprojektet kommer att påbörjas under innevarande år och tack vare detta kommer den arkeologiska övervakningen i städerna att effektiviseras under de närmaste åren, vilket troligen medför en väsentlig ökning av forskningsverksamheten. Samtidigt kommer man att vara tvungen att föra en forskningsetisk diskussion och samt möta alla problem som de knappa resurserna medför vad gäller fornminnesförvaltningen, yrkeskunnig arbetskraft och konserveringen av föremål.

Den industriella produktionen

Det är ännu för tidigt att tala om en etablerad forskning kring industriarkeologi i Finland men vissa projekt på senare tid visar att det finns intresse för

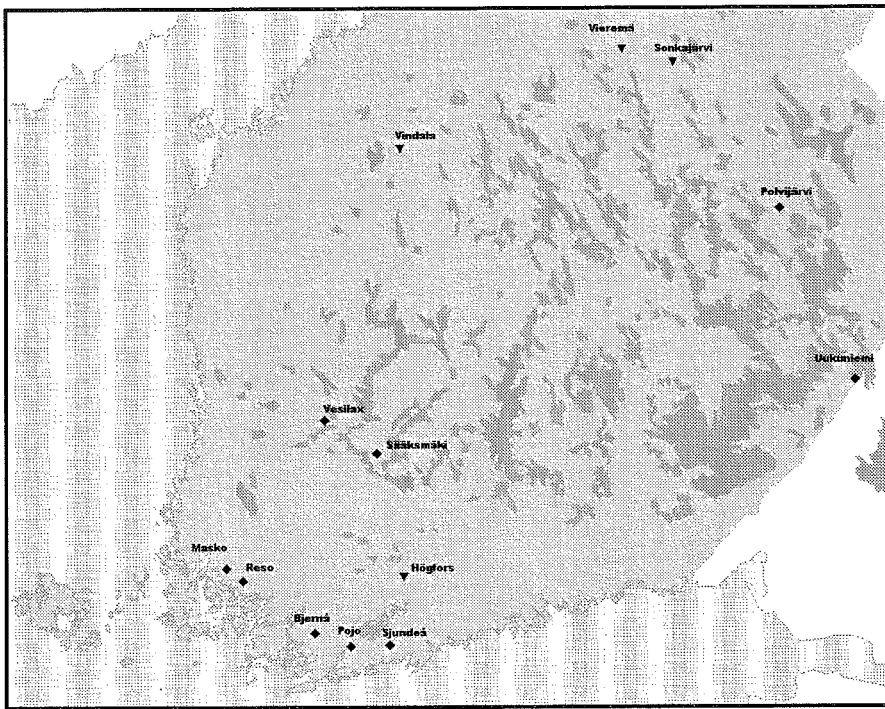

Fig. 4. Platserna för de senaste landsbygdsarkeologiska och industriarkeologiska utgrävningarna i Finland

ämnet. Det första industriarkeologiska företaget kan anses vara den av Museiverket utförda inventeringen av järnbruk från början av 1980-talet. Ett annat projekt av större omfattning var den inventering av glasbruken som Finlands glasmuseum lät göra under 1980-talet. Till inventeringen hörde även utgrävningar vid två glasbruk (Matskainen 1991). De till en följd av järnbruksinventeringen påbörjade restaureringsprojekten har å sin sida fört den industriarkeologiska forskningsverksamheten framåt. Den senare tidens utgrävningar vid bruken i Högfors (fr.o.m. 1996), Jyrkkäkoski i Sonkajarvi (1996-1998) och Salahmi i Vieremä (1999) visar att arkeologiska utgrävningar vid orter där verksamheten lades ned i början av 1900-

talet genererar relevant information om platsens struktur och verksamhetens inverkan på miljön (Gestrin 1999; Peltonen 2000). Det är kanske inte relevant att med hjälp av arkeologiskt material belysa den industriella utvecklingen vad gäller yngre och genom skriftliga källor väldokumenterade objekt. Men arkeologiska iakttagelser av ett enskilt objekt kan komplettera dessa skriftliga källor och den bild man gör sig av dem. De hjälper också till att sammanfoga de skriftliga uppgifterna med de konkreta lämningarna i terrängen. (Fig. 4).

Då det gäller den förindustriella perioden är järnproduktionen den enda verksamhet som undersökts systema-

Fig. 5. Dokumentation av kalkugnar i Vindalatrakten i Sydösterbotten påvisade att även yngre kulturminnen kan innehålla relevant arkeologisk information. Foto: Karim Peltonen, MV:BHA).

tiskt och i större omfattning. Järnframställningen har undersökts i tre landskap i östra Finland (Kajanaland, södra och norra Savolax). Av resultaten att döma ser det ut som att järnframställningskonsten skulle vara äldst, möjligen senmedeltida, i Kajanaland och södra Savolax, och att den spridits till norra Savolax först med kolonialiseringen under 1500- och 1600-talen (t.ex. Lehtinen 1998). Man kan dock p.g.a. bristen på heltäckande inventeringar inte dra tillförlitliga slutsatser angående spridningen av järnframställningsorterna. Utanför östra Finland har man inte undersökt järnproduktionen, även om de historiska källorna omnämner att bönderna framställde järn bl.a. i Österbotten och Tavastland.

Övriga förindustriella produk-

tionsformer har fått avsevärt mindre uppmärksamhet än järnframställningen. I kommunala inventeringar finns det vissa sporadiska omnämnanden av tjärdalar, kolmilor och tegelugnar men det är inte möjligt att bilda sig en helhetsbild med utgångspunkt från dessa. Andra områden väl värda att undersöka kunde vara t.ex. kvarnar, sågar, salpeter-tjuderier, samt platser för kalkbränning och kokning av pottaska. Av dessa företeelser har endast kalkbränningen undersökts, i en temainventering som gjordes 1995 i Vindala (fi. Vimpeli) i Sydösterbotten (Peltonen 1998; Ylönen 1998). (Fig. 5).

Marinarkeologi

Marinarkeologin söker starkare än

någonsin sin plats på vetenskapens fält efter nästan två decenniers stiltje inom ämnet. Denna form av arkeologi var rätt dynamisk i vårt land under 1960-talet men intresset lade sig under 1970- och 1980-talen. En ny uppgång tog vid i slutet av 1980-talet speciellt genom den utvecklingsatsning som då gjordes av Sjöhistoriska museet (Bureau of Maritime History, Annual Reports 1970-; Nautica Fennica). 1980- och 1990-talens viktiga framsteg var organiserandet av en sjöhistorisk studieenhet vid Helsingfors universitet, samt utvecklandet av en officiell yrkesexamen för forskningsdykare.

För tillfället är ämnets mediavärde och allmänhetens intresse väldigt stort i Finland. Det för två år sedan ur vraket St. Mikael (sjönk ca. 1743) upphämtade Meissenporcelainet och det under den senaste sommaren påträffade "skattskeppet" Vrouw Maria (sjönk 1771) har medfört en aldrig tidigare skådad publicitet för branschen. Detta har bl.a. medfört att den politiska ledningen inspirerats till löften om extra finansiering för ett utforskande och lyft av vraket Vrouw Maria. Med anledning av de små resurserna Sjöhistoriska museet har till sitt förfogande är den stora publiciteten och allmänhetens törst efter skatter ett tveeggat svärd. I bästa fall dras hela det marinarkeologiska verksamhetsfältet upp till ytan i suget av skattskeppen och helt nya förutsättningar skapas för området. I värsta fall stannar branschens utveckling upp till följd av den tunga arbetsbörda som åläggs Sjöhistoriska museet, förorsakad av trycket från mediavärlden.

Skattjakten sätter även press på den vetenskapliga utvecklingen inom fältet. Då allmänheten förväntar sig skatter och välbevarade fartygsvrak betyder det att mera anspråkslösa, men vetenskapligt ytterst betydande vrak inte alls har samma förutsättningar att finna finansiering. Det är belysande att forskningen kring de två vrak, som under de senaste två åren påträffats vid Finska vikens kust och som innehöll keramiklaster, inte tillnärmelsevis diskuterats i samma utsträckning som de nämnda skattskeppen. Då keramiklasterna kan dateras till 1300-talets början och 1500-1600-talens brytningsskede är det klart att deras källvärde är ovärderligt. Orsaken ligger inte enbart hos allmänheten utan även i det faktum att marinarkeologin inte utvecklat en stark forskningsposition eller -tradition. Man kunde hävda att marinarkeologin ännu besväras av det föremålscentrerade synsättet som kännetecknade den äldre forskningen inom den historiska arkeologin. Detta märks kanske tydligast just i den nämnda skattjaktmentaliteten. Vraken med tillhörande föremål är kuriositeter, spännande fossiler från gångna tider men inte så mycket fynd som belyser det gångna samhället. Marinarkeologin väntar således fortfarande på undersökningar där utgångspunkten är vraken och deras föremål som arkeologiska artefakter, medel med vilka man kan rekonstruera det förflutna. I framtiden borde man följaktligen se marinarkeologin som en integrerad del av den historiska arkeologin.

Mot 2000-talet - utmaningar

Även om den historiska arkeologin erövrat ett betydande fotfäste i Finland är dess position ännu inte helt odiskutabel. Exempel som debatten Orrman-Wallerström (Orrman 1998; Wallerström 1999) eller den kritik Markus Hiekkkanens doktorsavhandling fick emottaga visar att traditionella historiker och konsthistoriker fortfarande miss-tror arkeologin och dess förmåga att göra iakttagelser och producera nya slutsatser vid sidan av eller oberoende av de skriftliga källorna. Medeltidens historiska källor för Finlands del är dock få och förmedeltidens nästan obefintliga (FMU, REA och BFH). En mångsida-gare bild av Finlands medeltid, men också nyare tid, förutsätter därför ett arkeologiskt tillvägagångssätt. Som exempel kan bl.a. nämnas de observationer som gjordes vid utgrävningarna på Åbo Akademi och Rettigs tomter i Åbo. Dessa håller på att förändra den tidigare enbart på skriftliga källor base-rade bilden av stadens tidigaste historia (om tidigare forskning, se t.ex. Gard-berg 1987; om de senaste utgrävningarna, se Pihlman 1999).

Orsakerna till bristen på förtroendet för arkeologin måste vid sidan av de övriga branschernas fördomar även sökas hos arkeologerna själva. Det främsta problemet är att kunskap producerad genom utgrävningar inte publicerats annat än som strödda uppgifter. Det sanna gäller utgrävningsrapporter som ofta är väldigt svårtillgängliga, om de ens är slutförda. I framtiden borde man göra dessa utgrävningsrapporter lättare tillgängliga och öka publiceringen av

resultaten. Fram till våra dagar har rapporteringsförfarandet varit brokigt och mycket ojämnt i motsats till den förhistoriska tidens arkeologi. Inom den senare skapades redan för flera årtion-den sedan, enligt definitioner uppgjorda av Museiverket, en enhetlig och syste-matisk rapporteringspraxis.

En annan central utmaning för den historiska arkeologin är säkrandet av forskningens position inom de antikva-riska myndigheternas verksamhet. I Fin-land är förutsättningarna för vetenskap-lig finansiering av arkeologiska utgräv-ningar rätt svaga och de s.k. räddnings-utgrävningarna är därför ett centralt sätt att producera information. Kravet måste framför allt riktas mot den statliga centralmyndigheten, Museiverket, där en enda person ansvarar för värnandet av hela landets fornminnen då det gäller den historiska tiden. I framtiden måste skyddsresurserna och inventeringarna definitivt ökas så att även forskningens intressen tillgodoses.

Översättning från finska av Kim Björklund.

Fil. mag. Karim Peltonen har graduerat från Helsingfors universitet och arbetar som arkeolog vid Museiverket. Han är särskilt inriktad på förin-dustriell produktion och bebyggelsearkeologi. Fil. lic. - Georg Haggrén är forskare och doktorand vid Helsingfors universitet. Han är specialiserad på medeltida glas samt sätesgårdar. - Fil. mag. Marianna Niukkanen är arkeolog vid Museiverket och ansvarig för de stadsarkeologiska inventerings-projekten. Hon är doktorand vid Helsingfors universitet och inriktad på den materiella kultu-ren, särskilt keramik, under perioden 1500-1800.

Litteratur

- Bidrag till Finlands Historia (BFH) I. Utg. av Hausen, R. 1881.
- Bureau of Maritime History (fr.o.m. 1976 Maritime Museum). Annual reports 1970- .
- Drake, K. 1992. Medeltidsarkeologin i Finland. Finsk Tidsskrift 10/1992.
- Drake, K. 1994. Medeltidsarkeologin expanderar. Historisk Tidsskrift för Finland (HTF) 3/1994.
- Drake, K. 1999. META 1/1999.
- Fewster, D. 1994. När medeltiden blir salonmässig - igen. Hufvudstadsbladet 27. december 1994.
- Fewster, D. 1999. The Invention of Finnish Stone Age. Dig It All - Papers dedicated to Ari Siiriäinen. (Ed. Matti Huurre).
- Finlands medeltidsurkund (FMU) I-VIII. Utg. Hausen, R. Helsingfors 1910-35.
- Gardberg, C.J. 1984. Medeltidsarkeologi i Finland. Den historiska tidens arkeologi i Finland. Åbo landskapsmuseum, rapporter 6.
- Gardberg, C.J. 1987. Keskiajan rakennustaide. Ars - Suomen taide I. (Red. Salme Sarajaskorte).
- Gestrin, T. 1999. Industriell arkeologi i Finland - Exemplet Högfors' masugn. Historiallisen ajan arkeologian mentelmät. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 20. (Red. Niukkanen, M).
- Gustavsson, K. 1994. Fransiskanerklostret på Kökar. Historisk Tidsskrift för Finland 3/1994.
- Haggrén, G. 1997. Looking through glass. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 7. (Ed. de Boe, G., et Verhaege, F. Zellik).
- Haggrén, G. et al. 1998. Helgå and Näse, Two Crown Estates in Perniö. Fennoscandia Archaeologica XV.
- Heikkinen, M. 1989. Helsinki. Vaasa-ajan kaupungit I.
- Hiekkänen, M. 1994. The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. Finska fornminnesföreningens tidskrift 101.
- Historisk Tidsskrift för Finland (HTF) 3/1994.
- Kastelholms slott: arkeologiska undersökningar 1984 -. Kastelholm I -. Mariehamn 1989.
- Kastelholm-studier 1982-1989. Museibyran 1988:1, 1989:1, 1991:1.
- Kuusiston linna. Tutkimuksia 1985-1993. Red. Suna, A. Museoviraston rakennushistorian osaston raportteja 8. Helsinki 1994.
- Laakso, V. 1997. Autoituneen ortodoksisuuden jäljillä Uukuniemellä. Suomen keskiajan arkeologian seuran seminaarijulkaisu . SKAS 1997.
- Lehtinen, L. 1998. Kansanomaiset raudanvalmistus Rantasalmella. Tekniikan Waiheita 4/1998.
- Matiskainen, H et al. 1991. Glass research VI. The Bulletin of Finnish Glass Museum.
- Medeltidsstaden I - 4 (Borgå,Raumo, Åbo och Nådendal). Museiverket 1981-1988.
- Museiverket, byggnadshistoriska avdelningens arkiv (MV:BHA). Otryckta utgrävningsrapporter.
- Narinkka 1994. Helsinki 1550-1640. Red. Savolainen, I et al. (Sammanfattningar på svenska, summaries in english)
- Nautica Fennica I- (1976-).
- Niukkanen, M. 1997 (redaktör). Perniö - Kuninkaan ja kartanoiden pitäjä. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja XV.
- Niukkanen, M. 1998. "Al ting aer forgaengelich.. - Excavations at the Medieval Manor of Svidja". Fennoscandia Archaeologica XV.

- Orrman, E. 1998. Vilka har bott kring Bottenviken? Historisk tidskrift för Finland 3/98.
- Peltonen, K. 1998. Kun Piru itse hypäsi piisistä. Tekniikan Waiheita 1/1998.
- Peltonen, K. 2000. Teollisuus- ja liikennearkeologiaa Pohjois-Savossa. Tekniikan Waiheita 1/2000.
- Pesonen, P. 1998. Karjalaista keramiikkaa Polvijärven Sotkumasta. Kentältä poimittua, Museoviraston arkeologian osaston julkaisuja 7. (Red. Ranta, H.)
- Pihlman, A. och Ikaheimo, M. 1985. Archaeology of the Lake Mätäjärvi. Iskos 5.
- Pihlman, A. 1999. Yhteenveto. SKAS 4/1999.
- Registrum Ecclesiae Aboensis (REA). Åbo domkyrkans svarta bok. (Red. Hausen, R.) Helsingfors 1890.
- Sarvas, P. 1977. Om historisk arkeologi. Historisk Tidskrift för Finland (HTF) 3/1977.
- Taavitsainen, J.-P. 1999. Historiallisen ajan arkeologia tieteenalana ja antikvaarisena toimintana. Historiallisen ajan arkeologian menetelmät. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 20. (Red. Niukkanen, M.)
- Uotila, K. 1996. Laukko ja sen kivikellari keskiajalla. Vesilahti 1346-1996. (Red. Helena Honka-Hallila).
- Uotila, K. 1998. Medieval outer baileys in Finland with special reference to Turku castle. Medii Aevii Finlandiae 3.
- Vuorinen, J.-M. 1997. Rakentamisesta Raision Mullissa rautakauden lopulla ja varhaiskeskiajalla. Muinaistutkija 4/1997.
- Wallerström, T. 1999. Medeltida bebyggelse och geografi i Norrbotten - ett genmäle till Eljas Orrman. HTF 1/99.
- Ylönen, R. 1998. Kalkinpoltto Vimpelissä. Tekniikan Waiheita. 1/1998.

Några tankar kring den finländska borgforskningens framtid

Veli-Pekka Suhonen

Abstract

Thoughts on the future of Finnish castle research

In addition to the great stone castles there are about twenty small medieval castles in Finland. Their constructions were mainly timber built and they are therefore researchable only by archaeological means. These sites have been left aside from castle research since the turn of the 19th century, and many aspects concerning their construction, dating, functions etc. still remain unsolved. For the Finnish medieval history it is essential that not only the great monuments but also the less impressive small castles will be studied. Because the possibilities of carrying out archaeological excavations are limited, the solving of the questions must begin by a critical analysis of the source material and its gaps. In addition, the works of every castle have to be surveyed in field.

Inledning

Förutom de fram till våra dagar så gott som helt bevarade medeltida centralborgarna eller -slotten, byggda i gråsten, finns det i Finland ett par tiotal andra medeltida borgar vars konstruktioner nästan enbart kan utforskas med hjälp av arkeologiska metoder. Dessa mindre medeltidsborgars historia är fortfarande höljd i dunkel i flera avseenden. Arkeologernas forskning i vårt land har traditionellt inriktat sig på den förhistoriska tiden och forskningen kring

medeltidsborgarna har koncentrerats till de murade borgarna eller slotten - detta p.g.a. tillgängligheten av byggnads-historiska och skriftliga källor. I den framtida borgforskningen måste man upphöra med prioriteringen av de stora byggnadsmonumenten och överflytta en del av uppmärksamheten till försvarsbefästningar vars synliga fästningsverk är mera anspråkslösa.

(I denna artikel används genomgående uttrycket "borg" för dessa byggnader, förutom i de fall dessas namn ut-

tryckligen är slott. I finskan används ordet "linna" för såväl slott som borg. De byggnader denna artikel behandlar, d.v.s. de mindre borgarna eller borganläggningarna, kan här allmänt kallas borgar. Öv. komm.)

Finlands mindre medeltidsborgar

Bland de mindre medeltidsborgarna i Finland finns både s.k. borgberg eller borgbackar (placerade uppe på en höjd eller kulle) och borgar belägna vid vattendrag. Den mest typiska placeringen är på en udde eller en holme. Att gruppera och jämföra dessa borgar med varandra är problematiskt av den orsaken att deras utseenden har varit beroende av framför allt byggnadsplatsens topografi. Av försvarsverken som tillhört dessa borgar kan numera generellt sett endast jord- och stenvallar, vatten- och torrgravar samt ibland även undervattensspärrar igenkännas. Att döma av iakttagelser gjorda på basen av skriftliga dokument, bevarade lämningar av borgarna och arkeologiska utgrävningar ser det ut som om borgarna helt eller delvis skulle ha varit gjorda av trä. (Fig. 1).

Forskningshistorien i stora drag

Den arkeologiska forskningen kring de finländska mindre medeltidsborgarna inleddes i slutet av 1800-talet. Från de utförda utgrävningarna har, förutom föremålsfynd, dock endast en liten mängd information bevarats. Kvaliteten på denna information varierar

mycket mellan de olika forskningsobjekten. Av de tidigaste forskarna kan Hjalmar Appelgrens namn lyftas fram. Hans allmänna kartor och grävningsskisser från 1880-talet är exceptionellt bra i förhållande till sin tid, trots vissa inexaktheter (se t.ex. Appelgren 1891, bild 37). Huvudvikten i Appelgrens forskning låg dock vid de förhistoriska borgarna. Den första finländska arkeologen som specialiserade sig på de medeltida mindre borgarna måste därför anses vara Juhani Rinne. Rinne gjorde under 1900-talets första årtionde utgrävningar vid flera borgar, och behandlade ämnet senare i sin doktorsavhandling (Rinne 1914) och i flera andra publikationer (Rinne 1908; 1923; 1924; 1932; 1944).

De arkeologiska källorna till kunskapen om dessa mindre medeltida borgar härrör fortfarande till stor del från utgrävningarna som utfördes kring sekelskiftet 1900. Nyare forskning har ofta varit kortfattade framställningar om enskilda borgar, men resultaten har inte rapporterats eller publicerats. Undantag är t.ex. utgrävningarna vid Vanhalinna (= den gamla borgen) borgbacke i Lundo som pågick från 1950-talet till 1970-talet (Luoto 1984), och utgrävningarna vid Liinamaa (Vreghdenborch) i Euraåminne åren 1978-79 (Luoto-Pihlman 1980).

Den framtida borgforskningens målsättningar

Att klargöra vilka byggnadselement eller -konstruktioner som tillhört borgarna är en av de viktigaste målsättningar

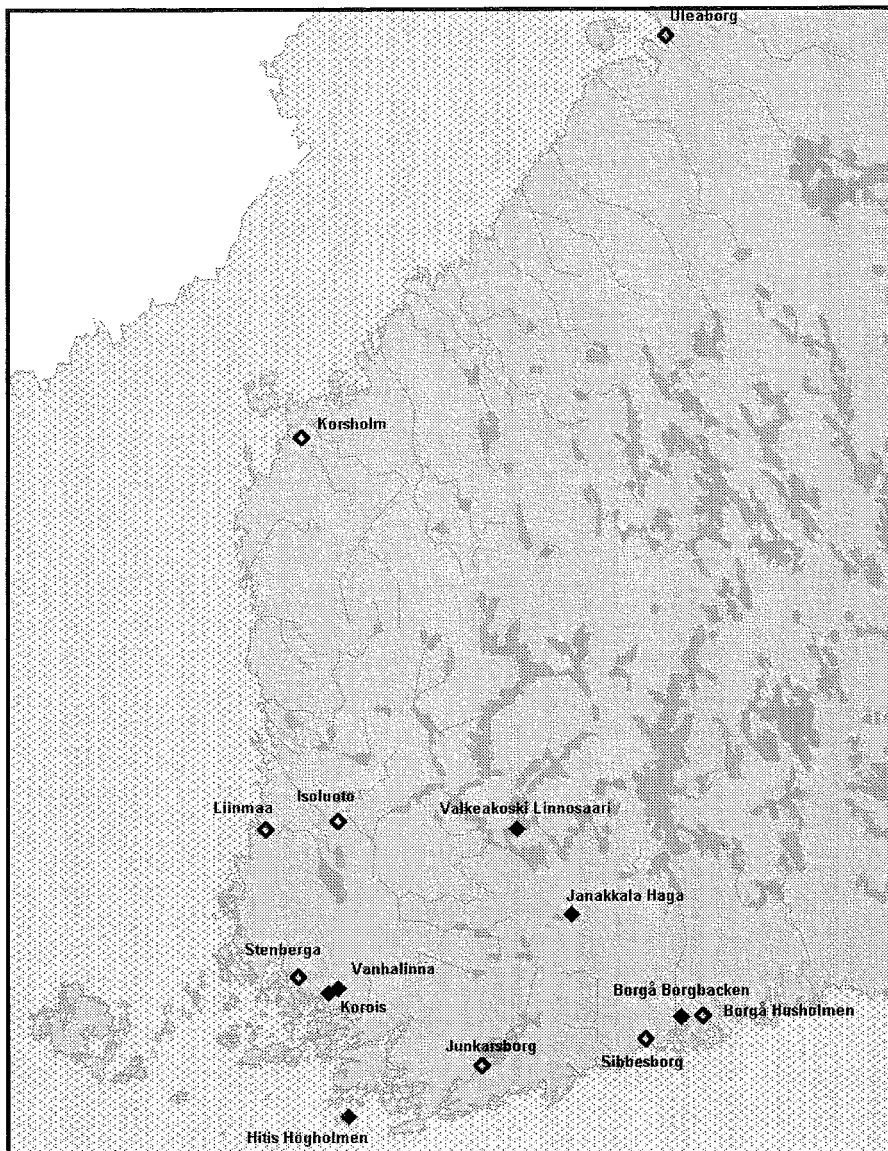

Fig. 1. Mindre, troligen under 1200- och 1300-talet anlagda borgar i Finland. Ofyllda symboler visar borgar från 1300-talet. Större riksborgar är inte markerade.

garna för forskningen kring dessa mindre medeltidsborgar i Finland. På grund av ekonomiska orsaker kan nya utgrävningar endast företas vid några få borgar inom den närmaste framtiden. Detta medför att man vanligen måste be-

gränsa sig till att endast kritiskt analysera äldre källmaterial. Borgarna måste dock även studeras i terrängen. Detta därför att man antingen inte alltid förstått sig på, eller ens sökt alla de till respektive plats hörande befästnings-

verken. För dateringen av borgarna skulle det t.ex. vara viktigt att inventera de till borgarna hörande träkonstruktionerna, som finns undervattentan innan de förruttnar.

Det andra huvudmålet för forskningen kring de mindre medeltidsborgarna i Finland är preciseringen av kronologin. Till dags dato är dateringen av många borgar fullständigt oklar, eller så motsvarar den inte de krav som den moderna vetenskapen ställer. Det enda sättet att datera borgarna innan nya fältundersökningar företas är kritisk analys av det redan befintliga materialet, främst föremålsfynd, i ljuset av den moderna kunskapen. Källmaterialets obetydliga mängd och dess karaktär betyder att dateringarnas tillförlitlighet inte medger en komplett beskrivning av borgarnas historia. Att exempelvis sammanföra kunskapen om borgarna med innehållet i de medeltida dokumenten och händelserna kommer fortsättningsvis att vara mycket problematiskt.

Inom de mindre medeltidsborgarnas kronologi kan man urskilja två huvudproblem:

1. - Frågan om borgbyggandets begynnelsekedje är fortfarande öppen i många avseenden. På basen av den nuvarande vetenskapen kan man konstatera följande. Svenskarna som tog kontrollen över landet under medeltidens gång både grundlade nya borgar samt slott, och övertog de finländska fornborgarna. Det finns dock ingen klar helhetsbild över de till tidsperioden hörande borgarna. Från det av svenska immigranter under för-

medeltiden befolkade Nyland känner man exempelvis än idag inte med säkerhet till någon borg från 1200-talet.

2. - Det finns flera obesvarade frågor angående de borgar som grundlades under 1300-talets andra hälft. Det största problemet är att borgarna inte kan ingå i periodens invecklade historia p.g.a. inexakta dateringar. Ett exempel är att de borgar som nämns i dokumenten inte med säkerhet kan identifieras därför att deras namn i allmänhet förändrats efter medeltiden. Dessutom kan det finnas flera borgar nära varandra i samma fögderi. Man har hittills inte heller kunnat finna ett klart svar på frågan om när man slutade använda borgarna från 1300-talets slut. Enligt den rådande uppfattningen revs borgarna med undantag av Korsholms slott, efter det att drottning Margareta tog över styret av Finland i slutet av 1390-talet. På basen av det tillgängliga källmaterialet kan man dock inte uppställa en så klart definierad tidsgräns. Man måste ta i beaktande möjligheten att de mindre borgarna ännu använts under 1400-talet. Vissa föremålsfynd från borgarna och skriftliga dokument kan peka på en sådan möjlighet.

Det knappa och kronologiskt ojämnt fördelade dokumentmaterialet kring de mindre medeltidsborgarna i Finland ger endast sällan information om borgarnas byggherrar, deras invånare, borgarnas förhållande till den omgivande befolkningen och om deras funktioner. För att få en bättre insikt i dessa frågor måste man använda sig av andra metoder och källor. Man måste överge

det monumentcenterade synsättet och istället börja undersöka borgarna som en del av den större helhet och miljö de var en del av. Efter ett klargörande av närområdets befolkningshistoria, makt- och ägoförhållanden kan man framföra antaganden om t.ex. borgens potentiella byggherrar. För forskningen kring borgens funktioner är det relevant att skaffa information om bl.a. byarnas placering, färdruttor och olika förvaltningsmässiga gränser.

En annan framtida metod för att utreda borgarnas funktioner och det vardagliga livet är att definiera vilka ändamål föremålsfynden använts till, och att låta utföra makrofossil- och benanalyser i samband med utgrävningarna. Med dessa metoder är det möjligt att få kunskap om exempelvis hantverkets och handelns betydelse för borgen.

Avslutning

Den dåliga forskningsläget kring de mindre medeltidsborgarna i vårt land är slutligen en bra sak i många avseenden. Eftersom en stor del av borgarna är så gott som orörda kan man med nutida forskningsmetoder vänta sig väldigt goda resultat. Inom den närmaste framtiden kommer man troligen att påbörja arkeologiska utgrävningar åtminstone vid Husholmen i Borgå och vid Sibbesborg i Sibbo, båda belägna i östra Nyland.

Översättning: Kim Björklund

Fil. mag. Veli-Pekka Suhonen är forskare vid Museiverket och doktorand vid Helsingfors universitet. Han har tidigare studerat medeltida mindre borgar i sin progradu-avhandling angående borgar i östra Nyland.

Tryckta källor och litteratur

- Appelgren, Hj. 1891. Suomen muinaislinnat. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja XII*.
- Luoto, J. 1984. Liedon Vanhanlinnan mäkilinna. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 87*.
- Luoto, J & Pihlman, A. 1980. Ala-Satakunnan keskiaikaisten linnojen arkeologisesta taustasta. *Turun historiallinen arkisto 34*.
- Rinne, J. 1908. Finlands medeltida borgar. *Finlands kulturhistoria. Medeltiden*.
- Rinne, J. 1914. Suomen keskiaikaiset mäkilinnat I.
- Rinne, J. 1923. Tanskalaisten ristiretket Suomeen linnatutkimuksen valossa. *Historiallisia tutkimuksia J.R. Danielsson-Kalmarin kunniaksi hänen täyttäessään 70-vuotta*.
- Rinne, J. 1924. *Korsholman linna*. Turun historiallinen arkisto I-II. Historiallisia tutkimuksia Artturi Wirkkusen täyttäessä 60 vuotta.
- Rinne, J. 1932. Pyhä Henrik Piispa ja marttyyri. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XXXIII*.
- Rinne, J. 1944. Suomen keskiajan piispain - Curia Kumo - ja Satakunnan linnat. *Historiallinen arkisto L. 1944*.

Anvisningar för författare i META

Manus till META insändes i papperskopia samt på diskett eller via E-mail. Om Du skickar text från en PC-miljö, använd om möjligt programmet Microsoft Word. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

Referenssystem. Hänvisningar göres i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken **Noter**. Under rubriken **Litteratur** samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym enligt exemplen:

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*.

Abstract. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

Faktaruta. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t.ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

Illustrationer (fotografier och svartvita ritningar eller teckningar) till texten skall vara av hög kvalitet och bör vara anpassade till en trycksida i META-format. Skicka gärna digitaliserade bilder via e-mail eller på diskett i Tif- eller JPG-format. Alla illustrationer skall vara försedda med figurnumrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras.

Sten Tesch

Det sakrala stadsrummet - den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna

Jonas Monié Nordin

Att skapa platser och få makt. Om maktens rumsliga ambitioner i Dalarna på 1300- och 1400-talen

Karim Peltonen, Georg Haggrén & Marianna Niukkanen

Den historiska arkeologin i Finland under 1990-talet

Veli-Pekka Suhonen

Några tankar kring den finländska borgforskningens framtid